A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS ÉS A TÁRSADALMI STRUKTÚRA VIZSGÁLATÁNAK METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI

WIRTH ÁDÁM

1. OSZTÁLYFOGALOM A POLGÁRI SZOCIOLÓGIÁBAN

Az egyoldalúan empirikus szociológia eleve lemond a szociális struktúra alapvető fogalmainak (köztük az osztály fogalmának) elméleti tisztázásáról, és arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szociológiának csak a tények empirikus kutatásával kell és szabad foglalkoznia, mellőzve minden általánosabb elméleti igényű fogalommeghatározást, illetve csak nagyon óvatosan haladva a tények empirikus leírásától az általánosabb összefüggéseket kifejező fogalmak tisztázása felé. Ennek a magatartásnak a racionális magva, hogy a tények feltárása és konkrét vizsgálata a reális alapja mindenfajta fogalmi általánosításnak, s ebben a vonatkozásban indokolt az óvatosság és a fokozatosság. Másfelől azonban semmiféle empirikus kutatás nem lehetséges általános fogalmak nélkül, a tudományos vizsgálatban a megismerés nemcsak a tényektől a fogalmak felé halad, hanem fordítva is: a fogalmaktól a tények felé, a fogalmak segítségével (és csakis azok segítségével) ragadhatja meg a tudományos gondolkodás a tényeket. A tudományosan kidolgozott és formailag is meghatározott fogalmak a tények feltárásának, vizsgálatának, elemzésének fontos eszközei, a fogalmak tisztázása, illetve tisztázatlansága pedig eleve meghatározza az empirikus kutatások korlátait. Az egyoldalú empirikus vizsgálat önmagát korlátozza, amikor lemond saját fogalmi apparátusának tisztázásáról és ezzel kiszolgáltatja magát a pontatlan, téves, hamis fogalmaknak, a fogalmak eklektikus használatának.

Valójában az empirikus szociológia sem nélkülözi az általános fogalmakat, munkahipotézisek, az empirikus anyag elrendezésének formája és módja stb. alakjában a fogalmak jelen vannak a legtisztább empirikus vizsgálatban is, meghatározva annak irányát, módszereit, jellegét, anélkül, hogy pontos jelentésüket és jelentőségüket az empirikus szociológus önmaga számára tisztázná és ennek alapján tudatosan s egyben kritikusan használná azokat. Az empirikus szociológia, amely programszerűen lemond az általános fogalmak elméleti tisztázásáról, rendszerint öntudatlanul és kritikátlanul átveszi, eklektikusan alkalmazza a polgári szociológia leglaposabb és egyben leginkább tendenciózus fogalmait és ezzel együtt a polgári szociológia szemléletét, nézőpontjait is. A szociális struktúra vizsgálatában az osztályfogalomról való lemondás, illetve az osztályfogalom bármiféle megkerülése szükségszerűen megnyitja az utat a szociális struktúra olyan értelmezése számára, amelyben az osztály helyét a csoport, a réteg, a strata, a status stb. fogalmai veszik át.

A társadalom szociális struktúrájával foglalkozó legtöbb szerző a vizsgálat és elemzés kiindulópontjának tekinti, hogy fogalmilag is tisztázza azt az alapegységet (és annak alapvető kritériumait), amelyből az adott szociális struktúra felépül. Azok, akik a szociális struktúra ilyen alapegységének az

osztályt tekintik — a marxistákon kívül sok polgári szociológus is ezen az álláspontón van —, természetesen elsősorban az osztály fogalmi meghatározására és alapvető formai ismérveinek a megfogalmazására törekednek. Ilyen meghatározás nélkülözhetetlennek látszik mind az egyes szociológiai vizsgálatok programja és logikailag következetes menete szempontjából, mind pedig a különböző vizsgálatok egybevetése, összehasonlítása, a szélesebb körű általánosítás, a szociológia egynyelvűsége szempontjából. Úgy tűnik azonban, hogy ezen a ponton — vagyis már a kiindulópontnál — a szociális struktúra mindenfajta szociológiai elemzése leküzdhetetlen nehézségbe ütközik. A fogalmi meghatározások növekvő tarkasága és értelmezésük sokfélesége valóságos terminológiai Bábelt eredményez, amelyben a látszólag egy nyelvet beszélők (tehát külsőleg hasonló fogalmakat használók) sem értik egymást. Erre a sorsra jutott a szociális struktúrával foglalkozó mai szociológiai irodalomban az osztály fogalma is. A helyzet paradoxonja, hogy minél több szociológus (szociológiai irányzat) fogadja el formailag az osztály fogalmát mint a szociális struktúra alapvető (vagy egyik alapvető) egységét, annál inkább növekszik a zűrzavar ennek a fogalomnak az értelmezésében és használatában. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy napjainkban ahány szociológus (szociológiai irányzat) létezik, annyi osztályfogalom és osztálymeghatározás van.

Az osztály fogalmának értelmezésében mutatkozó növekvő különbségekre a szociológusoknak az a része, amelyik nem akar lemondani erről a fogalomról, a fogalom újabb — szerintük pontosabb — meghatározására irányuló kísérletekkel reagál. A terminológiai zűrzavar leküzdésére irányuló törekvések újabb meghatározásokat szülnek, amelyek viszont tovább szaporítják a definíciók és értelmezések számát, ezzel még inkább növelik a zavart. Jellemző példa erre Pitirim Sorokin és Georges Gurvitch kísérletei a táradalmi osztály különböző definícióinak kritikai áttekintésére és ennek alapján egy új, szerintük minden korábbinál pontosabb és teljesebb, azok egyoldalúságait leküzdő meghatározás kidolgozására.

„Mi a társadalmi osztály?" c. tanulmányában[1] Sorokin az osztály több tucat meghatározását veszi sorra, és csoportosítja, kimutatva róluk, hogy öt alapvető hibában — de legalább azok egyikében — szenvednek: 1. a társadalmi osztályt nem reális társadalmi csoportként, hanem az egyének nominális halmazaként fogják fel; 2. szélsőségesen üresek és meghatározatlanok; 3. a társadalmi osztályt a rangra és presztízsre vezetik vissza; 4. unifunkcionális (egyfunkciójú) csoporttal azonosítják az osztályt; 5. az osztályt, ha multifunkcionális csoportnak tekintik is, nem a lényeges funkciókat hangsúlyozzák. Az osztály egyoldalú, elégtelen és elhibázott meghatározásainak kritikai szemléjét követi Sorokin saját meghatározása, amely szerinte pozitív módon megoldja a nehézségeket. Sorokin az osztály következő nyolc ismérvét jelöli meg: 1. jogilag nyitott, ténylegesen félig zárt; 2. a szolidaritáson alapszik; 3. normális jellegű; 4. ellentétben vagy antagonizmusban van más osztályokkal; 5. részben szervezett, de főleg quasi-szervezett; 6. részben tudatában van, részben nincs tudatában önmaga egységének és létezésének; 7. a XVIII., XIX., XX. századi nyugati társadalomra jellemző; 8. olyan multifunkcionális csoportot képvisel, amelyet a foglalkozásnak és a gazdasági helyzetnek az azonossága, a jogok és a feladatok hierarchiájában elfoglalt azonos hely egyesít.[2]

[1] Cahiers internationaux de sociologie, 1947, II, 57.
[2] Uo. 78.

Georges Gurvitch az ötvenes évek elején az osztály különböző meghatározásainak kritikai szemléje[3] során kitér Sorokin meghatározásának gyöngéire és logikai ellentmondásaira is. Ilyen logikai ellentmondás szerinte többek között az, hogy Sorokin a foglalkozás és a gazdasági helyzet azonosságából kívánja levezetni az osztály egységét, holott a foglalkozás és a gazdasági helyzet maga is csak következménye az osztályhelyzetnek. Sorokin meghatározásának legfőbb gyengéje azonban elsősorban az, hogy az osztályt multifunkcionális, nem pedig az össztársadalmat megtestesítő nemzettel konkurráló szuprafunkcionális csoportnak tekinti.

A korábbi meghatározások bírálatát követően Gurvitch is pozitív meghatározással lép elő. E szerint „a társadalmi osztályok ténylegesen létező, egymástól elkülönülő sajátos csoportosulások, amelyeket szuprafunkcionalitásuk, az erős strukturáltság felé irányuló törekvésük, az össztársadalom behatásával szembeni ellenállásuk és más osztályokkal való radikális összeférhetetlenségük jellemez".[4] Nem célunk itt Gurvitch meghatározásának — amely természetesen nem zárja le a polgári szociológiában az osztály fogalmának meghatározására irányuló próbálkozások sorát — részletes elemzése és bírálata. Csak annyit tartunk szükségesnek megjegyezni, hogy Gurvitch egyfelől többé-kevésbé találó kritikáját adja a többi polgári szociológus osztálymeghatározásainak (meggyőzően mutatja ki például, hogy ezeknek a meghatározásoknak a többsége az osztályt nem reális társadalmi csoportnak, hanem nominális egységnek, atomisztikusan felfogott egyének mechanikus halmazának tekinti), másfelől azonban az általa javasolt meghatározás nem hidalja át a nehézségeket: jelzi ezt, hogy a polgári szociológia keretei között sem vezetett az osztály fogalmának egységes értelmezéséhez, s Gurvitch definíciójának ellentmondásaira és korlátaira (pl. nem magyarázza meg a szuprafunkcionalitás objektív gyökereit) polgári kritikusai is rámutatnak.

A szociális struktúrával és azon belül a társadalmi osztályok problémájával foglalkozó polgári szociológusok természetesen nem tudják megkerülni az osztály marxista fogalmát. Legtöbbjük hajlandó elismerni a marxizmus történelmi érdemét, hogy elsőnek elemezte az osztályok problémáját, először tett kísérletet az osztályok tudományos magyarázatára. Ezért az osztály fogalmának tisztázására tett kísérletekben a legtöbb polgári szociológus a marxizmust tekinti elmélettörténeti kindulópontnak, a marxizmus osztályfogalmának kritikai meghaladásán keresztül kívánja saját álláspontját kialakítani. Az osztályok kérdésének szinte minden jelentősebb elmélettörténeti áttekintése a marxizmus álláspontjának ismertetésével és kritikai értékelésével kezdődik. Gurvitchnak a társadalmi osztályokkal foglalkozó munkája „A társadalmi osztály eszméje Marxtól napjainkig" alcímet viseli és a mű első harmada kifejezetten a marxizmus álláspontját taglalja. Marxszal kezdi az osztályok problémájának tárgyalását és terjedelmes részt szentel a marxista elmélet ismertetésének az amerikai Leonard Reissman is „Társadalmi osztályok az Egyesült Államokban" c. munkájában.[5] Reissman még azt a vélcményt is megkockáztatja, hogy csaknem az egész irodalomban, amely az elmúlt félévszázadban született a társadalmi osztályokról, felfedezhető Marx hatása, tekintet nélkül arra, hogy beszélhetünk-e explicite gondolati rokonságról.[6]

[3] Georges Gurvitch, Etudes sur les classes sociales, Editions Gonthier. 1963.
[4] Georges Gurvitch, 215.
[5] Leonard Reissman, Les classes sociales aux Etats-Unis. PUF, Paris 1963.
[6] Leonard Reissman, 4.

A marxizmus történelmi szerepének, a polgári szociológiára gyakorolt közvetlen és közvetett hatásának ez a formális elismerése azonban nem szabad hogy megtévesszen bennünket a dolog lényegét illetően. A polgári szociológusok koncepciói — ezen belül az osztály fogalmának meghatározására tett kísérletek — valójában a marxizmussal szemben, a marxizmus lényegének tagadásaként és ellensúlyozásaként jöttek létre, és minden esetleges, részleges, formai hasonlóság ellenére gyökeresen különböznek az osztályok marxista elméletétől és a marxista osztályfogalomtól.

A marxista osztályfogalommal való szembenállás a mai polgári szociológusok egy részénél nyílt és teljesen egyértelmű. Ez elsősorban arra az irányzatra vonatkozik, amely a társadalmi presztízs és rang szerint különbözteti meg az osztályokat. Ide tartozik a társadalmi sztratifikáció legtöbb amerikai teoretikusa, akik különféle formában fogalmazzák meg ugyan az osztály lényegét, de abban megegyeznek, hogy nem objektív, hanem szubjektív (tudati) okokkal, az emberek értékítéleteivel, egy közösséghez tartozó egyének kölcsönös rangsorolásával magyarázzák az osztályok létezését. Lloyd Warner szerint osztályon emberek két vagy több olyan csoportját értjük, amelyekről a közösség tagjai úgy vélik, hogy társadalmilag felsőbb, illetve alsóbb helyzetűek, és ennek megfelelően rangsorolják is őket. Nyilvánvaló, hogy az osztály fogalmának ilyen meghatározása, amely az osztályok létezését az emberek vélekedésére, egymás kölcsönös rangsorolására, tehát a szubjektív értékelésre alapozza, a puszta szóhasználaton túl semmilyen közös vonást nem mutat a marxista osztályfogalommal.

Bonyolultabb a helyzet azoknak a polgári szociológusoknak az esetében, akik a marxizmus osztályfelfogását elfogadják kiindulópontnak, de korrigálva állítólagos egyoldalúságait, kiegészíteni és továbbfejleszteni kívánják. A legtöbbjük szemrehányással kezdi, hogy Marx elmulasztotta az osztály fogalmának szabatos és egzakt meghatározását, illetve többféle értelemben használja a társadalmi osztály fogalmát. Stanislaw Ossowski például „A társadalmi osztály különböző aspektusai Marxnál" c. tanulmányában[7] sajátos paradoxonnak nevezi, hogy az osztály fogalmára, jóllehet ez a marxizmusban nem csupán egy fogalom a sok közül, hanem bizonyos értelemben az egész marxista elmélet szimbóluma, középponti kategóriája, sem Marxnál, sem Engelsnél nem találunk egyértelmű definíciót. Hivatkozik Ossowski arra, hogy a „Tőke" III. kötetének utolsó fejezete, amely ilyen definíciót igért, befejezetlenül maradt. Leninnek a „Nagy kezdeményezés"-ben adott osztálymeghatározását Ossowski mint túlságosan általánosat figyelmen kívül hagyja. Ez jellemző általában a marxista osztályelmélet polgári értelmezőire és kritikusaira: egyfelől szemére vetik a marxizmusnak e szabatos definíció hiányát, másfelől méltatlanul elhanyagolják a lenini definíciót. Természetesen a dolog nem a formális definíción fordul meg, hanem azon az általános elméleti és metodológiai tartalmon, amelyet a definíció tömör formában összefoglal. A szabatos marxista osztálydefiníció hiányának emlegetése a marxizmus kritikusainál valójában csak kibúvó a marxista elméletben kifejtett általános elméleti és metodológiai tartalom mélyebb elemzése elől.

Gurvitch szerint Marx az osztály fogalmának csak *negatív* meghatározását adta, vagyis csak azt fejtette ki részletesen, hogy mi *nem* az osztály: nem kaszt, nem korporáció, nem foglalkozás, nem mesterség, nem rang, nem

[7] Cahiers internationaux de sociologie, 1958, XXIV, 65—79.

a vagyonon, a jövedelmen, az életszínvonalon vagy az életformán alapszik, de az osztályok pozitív mutatóit sehol sem sorolja fel kimerítően.[8] Innen szerinte az osztály fogalmának állítólagos többértelműsége Marx műveiben. Gurvitch filológiai módszerekkel Marx különböző időpontokban és összefüggésekben írt szövegeinek összehasonlításával igyekszik kimutatni, hogy Marx legalább háromféle értelemben használja az osztály fogalmát. Egy történetfilozófiai értelemben, főleg a fiatalkori művekben, amikor különleges hangsúlyt kap az osztály történelmi hivatása, a proletariátus történeti küldetése és az osztálynélküli társadalom politikai víziója. Egy árnyaltabb szociológiai értelemben, mint a társadalmi rétegződés egyik eleme, főleg Marx és Engels konkrét történeti elemzésében, pl. „Az osztályharcok Franciaországban", „Louis Bonaparte brumaire 18-ája" stb. És egy szigorúbban objektív közgazdasági értelemben Marx gazdasági műveiben, elsősorban a „Tőké"-ben. Gurvitch nyomán a marxi osztályfogalom többértelműségét hangoztatja Raymond Aron is.[9] Szerinte Marx politikai törekvései és forradalmi víziói fertőzték meg az osztály fogalmát és vezettek ahhoz a többértelműséghez, amelyben az objektív tudományos megközelítés és a szubjektív politikai megközelítés keveredik. Ennek példájaként Aron azt említi meg, ahogyan Marx történelmi párhuzamot állít fel a burzsoázia szerepe és a proletariátus szerepe között. Aron szerint ez a párhuzam már csak azért sem indokolt, mert a burzsoázia valóban új társadalmi osztály volt már a feudalizmus méhében, társadalmilag független funkciókkal, egy privilegizált kisebbség, amely a régi társadalom méhében új termelőerőket és termelési viszonyokat tudott teremteni és végül is le tudta rombolni a feudalizmus politikai felépítményét. Semmi hasonlóról nem beszélhetünk a proletariátus esetében, amely a nem privilegizált dolgozók alaktalan tömege, semmiféle új termelőerőket és termelési viszonyokat nem teremt, egy olyan termelési rendszer végrehajtó közege, amelyet a tőkések vagy a technikai vezetők irányítanak. Aron szerint ebből az következik, hogy mindenféle párhuzam egyfelől a burzsoázia, másfelől a proletariátus történelmi felemelkedése és hatalomrajutása között hibás és politikai elfogultságból ered. „Hogy egyenlőségjelet tehessenek a burzsoázia és proletaritáus felemelkedése közé, a marxisták olyasmihez folyamodtak, aminek használatát másoknál maguk is elítélték: *a mítoszhoz*. Hogy a proletariátus felemelkedését a burzsoázia felemelkedéséhez hasonlítsák, azt a kisebbséget, amely a proletariátusra hivatkozva a politikai pártot irányítja, azonosítják magával a proletariátussal."[10]

Marxnak azok a kritikusai, akik a marxi osztályfogalom többértelműségét hangoztatják, részben annak a valóságos fejlődésnek az egyes szakaszait ragadják ki és abszolutizálják, egymással is szembeállítva, amely az osztály problémájának elméleti és történeti megközelítésében Marx nézeteit jellemezte. Korai műveiben Marx kezdetben valóban elvontan veti fel az osztályok problémáját és ezen belül a munkásosztály történelmi szerepét. Álláspontját fokozatosan konkretizálja azokban a munkáiban, amelyekben az osztályok valóságos helyzetét és politikai harcait elemzi Európa különböző országaiban, és a politikai gazdaságtani munkáiban, elsősorban a „Tőké"-ben, tárja fel rendszerezett formában a tőkés társadalom osztályszerkezetének gazdasági alapjait, alapozza meg gazdaságilag a munkásosztály forradalmi szerepének

[8] Georges Gurvitch, La vocation actuelle de la sociologie, I, PUF, Paris 1968, 361.
[9] Raymond Aron, La lutte des classes, Gallimard 1964.
[10] Raymond Aron, Les étapes de la pensée sociologique, Gallimard 1967, 193.

koncepcióját. Ezt a folyamatot — amely során a marxi osztályelmélet fokozatosan konkretizálódott és gazdagodott — azonban egy gondolati egység, Marx szemléletének és módszerének következetessége fogja át és ötvözi szerves egésszé. Csak Marx munkásságának metafizikus és történelmietlen kezelése szabdalhatja fel ezt a szerves fejlődési folyamatot egymással ellentétes szakaszokra és lát többértelműséget ott, ahol valójában a marxi osztályfelfogás elmélyüléséről és konkretizálásáról van szó. Ugyanez vonatkozik az osztályok problémájának különböző aspektusú megközelítésére is Marx egyes munkáiban. Marx dialektikus módszerének a lényegéhez tartozott, hogy nem állandó sémákkal közelítette meg az általa vizsgált jelenségeket, hanem minden újabb megközelítés, minden konkrét elemzés az adott jelenség újabb összefüggéseit, vonatkozásait tárta fel, az elemzés dialektikusan haladt az egyik összefüggéstől a másik összefüggésig, Lenin szavaival szólva: „a jelenségtől a lényeghez, az — hogy úgy mondjuk — elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez s i. t. *vég nélkül*".[11]

A dialektikus gondolkodás lényegéből következik, hogy a fogalmak „nem mozdulatlanok, hanem örökös mozgásban vannak, átmennek egymásba, átfolyik egyik a másikba, enélkül nem tükröznék az eleven életet".[12] A fogalmaknak ez a dialektikus mozgása és rugalmassága mutatkozott meg abban is, hogy Marx az osztály fogalmát használva a konkrét elemzésekben egyszersmind újabb és újabb konkrét vonatkozásait tárja fel és segítségével egyre gazdagabban ismeri meg és jellemzi az osztályok valóságos mozgását. A metafizikus szemlélet, amely csak a statikus mozdulatlan fogalmakat ismeri, a marxi osztályfogalomnak ebben a dialektikus rugalmasságában persze megintcsak önkényes többértelműséget, eklektikát és szubjektivizmust lát. „A fogalmak mindenoldalú, egyetemes rugalmassága, az ellentétek azonosságáig menő rugalmassága — ez a lényeg. Ez a rugalmasság szubjektíve alkalmazva = eklektika és szofisztika. A rugalmasság, ha *objektíve* alkalmazzuk, vagyis ha visszatükrözi az anyagi folyamat mindenoldalúságát és egységét: dialektika, a világ örök fejlődésének helyes visszatükröződése."[13] A osztály marxi fogalmának rugalmassága — amelyről Marx konkrét elemzései tanúskodnak — csak Georges Gurvitch és Raymond Aron metafizikus görbetükrében eklektika és szofisztika, a valóságban az anyagi folyamat, az osztályok létezésének és mozgásának dialektikus megragadása, a marxi szemléletnek és módszernek a lényege. Ezt nem ismeri fel Gurvitch és a marxi osztálykoncepció többi polgári értelmezője, amikor Marxnál statikus definíciókat keres és megütközik Marx „következetlenségein", az osztály fogalmának minden tekintetben „egyértelmű" formális meghatározását és alkalmazását kérve számon tőle.

Az, hogy elmarasztalják a marxi osztályfogalmat többértelműsége és Marxot az osztályfogalom következetlen használata miatt, természetesen nem akadályozza meg Marx polgári értelmezőit és kritikusait, hogy az ellenkező váddal is illessék Marxot: merevséggel és egyoldalúsággal. Ezt a vádat azzal próbálják „megalapozni", hogy kiemelik a társadalmi osztályok marxi felfogásának egyik valóban alapvető oldalát, azt megmerevítik és abszolutizálják, s aztán ezen az alapon magát Marxot vádolják merevséggel és egyoldalúsággal. Az osztály marxi értelmezésének tulajdonított többértelműség ellenére a marxológusok megegyeznek abban, hogy Marx az osztályok létezésének objektív

[11] Lenin Művei, **38**, Budapest 1961, 237.
[12] Uo.
[13] Uo. 93.

alapját a társadalom gazdasági rendszerében jelöli meg, a termelésben és az elosztásban elfoglalt helyükkel jellemzi az osztályokat, az osztályok létezését és az osztályharcot a gazdasági elidegenedésre vezeti vissza.[14] Georges Gurvitch, Leonard Reissman is ebben látják Marx „értékes hozzájárulását" az osztályfogalom objektív értelmezéséhez az osztályok tisztán szubjektív vagy pusztán formális meghatározásaival szemben. Marxnak ez az „érdeme", „értékes hozzájárulása az osztályok szociológiájához" azonban szerintük egyben Marx elméletének és módszerének a gyengéje is: óhatatlanul egyoldalúsághoz, vulgáris gazdasági materializmushoz, az osztályok gazdasági dimenziójának eltúlzásához és az ideológiai és politikai dimenziók, az életforma, a pszichológiai tényezők elhanyagolásához vezet, ahhoz, hogy a marxizmus az osztályokat gazdasági, nem pedig szociológiai kategóriaként kezeli.

Gurvitch szerint a termelésben betöltött szerep jelentőségének eltúlzása — miszerint ez a szerep determinálja az osztályok életszínvonalát, életmódját, az osztálytudatot, az ideológiát, a kulturális intézményeket, a politikai magatartást, végül az osztály pozícióját és presztízsét — oda vezetett, hogy a marxizmus elhanyagolta az osztály komplexitását, az osztály szuprafunkcionális jellegét, nem tisztázta az osztály viszonyát más társadalmi csoportokhoz, köztük az össztársadalomhoz, valamint azokhoz az egyfunkciójú (unifontionnelle) és többfunkciójú (multifonctionnelle) társadalmi csoportokhoz, amelyek magában az osztályban és az össztársadalomban integrálódnak.[15]

Leonard Reissman Marx egyoldalúságát a gazdasági determinizmus túlértékelésében a marxizmus polemikus jellegével és Marx politikus mivoltával magyarázza. Marx, aki szociális forrongások periódusában élt, egyszerre harcolt akadémiai és politikai fronton. Ezért — állapítja meg Reissmann — néha szükségesnek érezte, hogy eszméit szándékosan leegyszerűsítse, mert azok inkább politikai céljainak eléréséhez, mint intellektuális célból voltak számára szükségesek. „Amikor Marx a szociális kauzalitást egyetlen forrásra — a termelési eszközökre — vezeti vissza, a polemizáló politikus érdekében jár el ilyen leegyszerűsítő módon."[16]

Arra, hogy a marxizmus osztályfelfogásának ez az ábrázolása mennyire leegyszerűsítő, és hogy Marx, Engels, Lenin az osztályok gazdasági alapjai mellett egyáltalán nem hanyagolták el az osztályok helyzetének, fejlődésének és harcának szociális, politikai és ideológiai komponenseit sem, azok viszonylagos autonómiáját is figyelembe vették, még alkalmunk lesz visszatérni. Itt csak utalunk Marx és Engels konkrét történeti elemzéseire Németország, Franciaország, Anglia stb. osztályviszonyait illetően, Lenin munkáira, amelyekben az orosz társadalom fejlődését és ezen belül az egyes osztályok helyzetét elemzi. A marxológusok által felrajzolt leegyszerűsített képbe (amelyben a marxizmus osztályfelfogása kimerül a gazdasági determinizmusban) természetesen ezek a konkrét elemzések, a maguk gazdagságával, sokoldalúságával nem férnek bele; ezekben ők csak következetlenséget, többértelműséget vagy logikai ellentmondást látnak.

A polgári marxológusoknak azért is szükségük van a marxista osztályfelfogás leegyszerűsítésére, hogy ezzel is indokolják a marxizmus „meghaladását",

[14] Louis Soubise. Le marxisme après Marx Editions Montaigne 1967. — Soubise többek között Henri Lefevre, Jean-Yves Calvez, Gustave Wetter Marx-interpretációira hivatkozik.

[15] Georges Gurvitch, Etudes sur les classes sociales, 98—99.

[16] Leonard Reissman, 40.

„kiegészítését", „kiigazítását". Ennek a „kritikai meghaladásnak" egyik fő formája az osztályok többtényezős vagy többdimenzionális elméletei. Ezek az elméletek arra tartanak igényt, hogy „korrigálják" a marxizmust, amely szerintük az osztályokat egyetlen tényezőre — a gazdasági tényezőre — vezette vissza és egyetlen dimenzióban — a gazdasági dimenzióban — vizsgálta (az osztályok létezésének összes többi dimenzióját: a politikai szervezeteket, ideológiát stb. mechanikusan a gazdasági dimenziónak rendelte alá) az osztály „komplexebb" fogalmának, „többdimenzionális" megközelítésének kidolgozásával.

A marxizmus állítólagos egyoldalúságát korrigálni hivatott többdimenzionális koncepció kidolgozásának úttörője Max Weber volt, akit joggal tekintenek a mai többtényezős elméletek legfontosabb forrásának. Weber jelenti a mai polgári szociológia számára azt a kényelmes hidat, amelyen keresztül átveheti a marxizmusból mindazt, ami benne szerinte értékes „hozzájárulás" a szociológia tudományos kidolgozásához (tehát ami a polgári, illetve kispolgári szemlélet számára is elfogadható) s ugyanakkor Weber segítségével a marxizmust „megtisztítja" mindattól, ami tehertétel a polgári, kispolgári szemlélet számára, s ennek a marxizmus „kritikai meghaladása" formáját adja. „Weber személyes hozzájárulását úgy tekinthetjük — jegyzik meg Weber szociológiai tanításainak amerikai kommentátorai, H. H. Gerth és C. W. Mills —, mint erőfeszítést arra, hogy Marx gazdasági materializmusát egy politikai és katonai materializmussal gazdagítsa."[17] Reissman ehhez hozzáteszi: Weber szociológiája erőfeszítés arra, hogy „gazdagítsa" Marx elméletét egy sor pszichoszociológiai megfontolással, amelyek jelentőségét Marx nem értette meg. Reissman úgy jellemzi Weber szociológiai elméletét, hogy az középúton helyezkedik el két szélsőséges álláspont: egyfelől az osztály „objektív" elmélete, amelyet Marx képviselt, másfelől az osztály „szubjektív" elmélete között.[18]

Max Weber hozzájárulása a társadalmi osztályok vizsgálatához, amivel a mai marxológusok szerint Marx „egyoldalú" elméletét *„gazdagította"*, konkrétan minden ekelőtt abban fejeződött ki, hogy egyfelől megkülönböztette és élesen elválasztotta egymástól a társadalom tagozódásának három dimenzióját: a gazdaságot, a szociális rétegződést és a politikai szervezeteket, másfelől az osztály fogalmát kizárólag az első szférához kapcsolta, mint a társadalom gazdasági tagozódásának formáját. Ilymódon a társadalom tagozódásának három önálló és alapjaiban egymástól független formáját különböztette meg: a gazdasági tagozódás formája az osztály, amelynek alapvető kritériumai a „birtoklás" és a „birtoknélküliség"; a szociális tagozódás formája a rend, amelynek kritériuma az „életmód" és a hozzá kapcsolódó „megbecsülés"; a politikai hatalmi tagozódás formája pedig a szó széles értelmében vett pártok.

Az osztály egyoldalúan gazdasági értelmezésében tehát Weber valóban elvégzi azt a „redukciót", amelyet a mai marxológusok jogtalanul Marxnak tulajdonítanak, aki az osztályokat olyan társadalmi totalitásnak fogta fel, melynek alapjai gazdasági jellegűek ugyan, de realitásuk átfogja a társadalom életének minden szféráját. Weber „következetesen" a gazdasági szférára redukálja az osztályokat és ezen belül is végső soron a „piaci helyzetre". „... Minden esetben közös jegye az osztályfogalomnak, hogy a *piaci* lehetőségek határozzák meg az egyének sorsának közös feltételeit. Az ‚osztályhelyzet' ebben az értelemben

[17] Uo. 52.
[18] Uo. 53.

végső soron ‚piaci helyzet'."[19] Elég összehasonlítani az osztálynak ezt a gazdasági jellemzését Marx megközelítésével — aki a termelés valóságos feltételeiből indul ki, figyelembe veszi a termelőerők és a termelési viszonyok konkrét rendszerét, az osztályoknak a termelésben betöltött szerepét és csak ezután jut el a megtermelt javak elosztásához, a „piachoz" —, hogy megállapítsuk, mennyiben jelentett Weber osztályfogalma „gazdagítást" Marx felfogásához képest, a két osztályfogalom közül melyik a „gazdagabb", a „komplexebb", a sokoldalúbb.

Az így redukált és pusztán formaiag meghatározott „gazdasági" osztálytól már nem nehéz megkülönböztetni és függetleníteni a társadalmi tagozódás másik két dimenzióját: a rendet és a pártot. Igaz, Weber általában nem zárja ki az osztály, a rend és párt közötti kapcsolat lehetőségét és ezen belül esetenként az osztály domináló hatását sem. Ez az utóbbi azonban Weber szerint csak lehetőség és nem törvényszerű. „Az osztályok különbségei — írja Weber — az elképzelhető legkülönfélébb formákban fonódnak össze rendi különbségekkel, és a huzamos birtoklás (mint már említettük), ha nem is mindig, de legalább az esetek túlnyomó többségében, szinte szabályszerűen, rendi érvényességre tesz szert . . . A rendi becsületnek azonban nem *kell* feltétlenül ‚osztályhelyzethez' kapcsolódnia, sőt többnyire kiáltó ellentmondásban áll a csupasz birtoklás törekvéseivel. Birtokosok és birtoknélküliek egyaránt tartozhatnak s gyakran tartoznak is ugyanahhoz a rendhez, erősen érezhető következményekkel, bármily ingatag legyen is a későbbiekben a társadalmi megítélésnek ez az ‚egyenlősége'."[20] Még lazább kapcsolatot tételez fel Weber egyfelől az osztály és a rend, másfelől a pártok között. „Egyedi esetben előfordulhat, hogy a pártok ‚osztályhelyzeten' vagy ‚rendi helyzeten' alapuló érdekeket képviselnek, és híveiket ennek megfelelően toborozzák. De egyáltalán nem szükséges, hogy tiszta ‚osztály'- vagy tiszta ‚rendi' pártok legyenek, s a valóságban többnyire csak részben, gyakran egyáltalán nem ilyenek."[21]

Ahhoz, hogy megítélhessük az „osztályhelyzet" és a gazdasági faktor hatására utaló megjegyzések igazi értékét — a legtöbbször erre alapozzák Max Weber és Marx nézeteinek rokonítását —, figyelembe kell vennünk azt is, hogy Weber szerint a társadalmi tagozódás mindhárom formájának, az osztálynak, a rendnek és a pártnak közös alapja a hatalom megoszlása. „‚Hatalmon' e helyen egészen általánosan egy vagy több embernek azt a lehetőségét értjük, hogy valamilyen közösségi cselekvésben más résztvevők ellenállásával szemben is érvényesítse a saját akaratát. A ‚gazdasági eredetű' hatalom természetesen nem azonos a ‚hatalommal' általában. Sőt, előfordulhat, hogy a gazdasági hatalom más alapokon nyugvó hatalomnak a következménye."[22] Az „osztályhelyzet" Weber számára nem a *létező* osztályok *valóságos* helyzetét jelenti, hanem a hatalom megoszlásának egyik ideáltípusát, amely az anyagi javak feletti birtoklás monopóliumának lehetőségét írja le. Az „osztályhelyzetből" azonban nem következik objektív szükségszerűséggel sem az „osztályérdek", sem az „osztálycselekvés" . . . legfeljebb azok valószínűsége. Az osztályérdeket Weber „az érintett emberek bizonyos ‚átlagánál' az osztályhelyzetből bizonyos valószínűséggel következő érdekiránynak" értelmezi. „Az hogy a közös osztályhelyzetből társulás vagy akár csak közösségi cselekvés nőjön ki, korántnem

[19] Max Weber, Gazdaság és társadalom, Budapest 1967, 243.
[20] Uo. 247.
[21] Uo. 254.
[22] Uo. 241.

sem egyetemes jelenség. Ellenkezőleg, lehetséges, hogy a közös osztályhelyzet csupán valamilyen lényegileg *azonos* jellegű reagálást idéz elő, vagyis (az általunk választott terminológia szerint) ‚tömegcselekvést', de előfordulhat, hogy még ez sem következik be."[23] Az „osztályhelyzetnek" ideáltípussá, az „osztályérdeknek" valószínűséggé, az „osztálycselekvésnek" tömegcselekvéssé változtatásával az osztályfogalom objektivitásának és a társadalom materialista felfogásának a látszata is végleg elillan Max Webernél. Ezért meglepő és — enyhén szólva — érthetetlen, hogy akadnak szociológusok, akik Marx és Max Weber társadalomfelfogását egészen közelállónak, csaknem azonosnak tartják. Max Weber „Gazdaság és társadalom" c. tanulmánygyűjteménye magyar nyelvű kiadásának előszava még azt a véleményt is megkockáztatja, hogy Max Weber „az osztályrétegeződés elveit Marx alapján fogalmazta meg".[24] Akkor már közelebb áll az igazsághoz Leonard Reissman, aki azt írta Weberről, hogy félúton van az osztály Marx által képviselt „objektív" elmélete és a „szubjektív" elmélet között.[25] De méginkább Georges Gurvitch, aki kimutatta, hogy alapvető különbség van az osztály értelmezésében Marx és Weber között: Marx az osztályokat reális társadalmi csoportoknak, valóságos totalitásoknak tekintette, amelynek léte a termelésben játszott szerepükkel függ össze, Webernél pedig az osztály az egyének nominális csoportja, amelynek tagjait csak a birtoklás monopóliumának azonos esélye és az azonos „érdekirány" valószínűsége egyesíti.[26]

Max Weber nyomában halad, de még messzebb megy az osztályfogalom „megtisztításában" Ralf Dahrendorf, aki az osztályok ismérveit voltaképpen az általában vett hatalomban való részesedésre redukálja. Ő még élesebben szétválasztja egymástól a hatalomnak a társadalmi élet különböző szféráiban, köztük a termelésben és a politikában való megoszlását. „A politikai hatalom és az ipari hatalom két elvileg egymástól független területe a hatalomnak."[27] Az egyiket nem lehet a másikkal magyarázni, sem abból levezetni. „Aki a hatalmat a tulajdonnal próbálja meghatározni, az általánost akarja a különössel meghatározni, az nyilvánvaló logikai hibát követ el. Ahol tulajdon van, ott hatalom is van, de nem minden hatalom jár együtt tulajdonnal. A hatalom egyetemesen általános jelenség."[28] Ebből az egyetemesen általános jelenségből vezeti le Dahrendorf az osztályokat, amelyeket így végleg megszabadít mindenféle gazdasági meghatározottságtól. „Az a feltételezés, hogy az osztály a rétegződéshez kapcsolódó jelenség, és az a másik feltételezés, hogy összefügg a gazdasági viszonyokkal, olyan béklyók, amelyektől meg kell szabadítanunk ezt a kategóriát ahhoz, hogy a társadalomelemzés hasznos eszközévé tegyük."[29] A gazdasági viszonyoktól „megszabadított" osztály mint az elvontan vett hatalommal kapcsolatos kategória most már olyan általános kategória, amely egyfelől minden társadalomra alkalmazható, másfelől minden társadalomban, annak intézményeiben, szervezeteiben, különböző tevékenységi területein — mint láttuk — egymástól elvileg független osztályok és osztálykonfliktusok léteznek.

[23] Uo. 244.
[24] Uo. 35.
[25] Leonard Reissman, 53.
[26] Georges Gurvitch, Etudes sur les classes sociales, 138—147.
[27] R. Dahrendorf, Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft, Év h. 146.
[28] Uo. 139.
[29] Ralf Dahrendorf, Class and Class Conflict in Industrial Society, Stanford 1959, 139.

Az osztálytagozódásnak ez a pluralista modellje lehetővé teszi, hogy Dahrendorf a tőkések és a proletariátus osztálykonfliktusát a mai tőkés társadalomban kizárólag a termelésre, az ipari üzemre redukálja, és ettől elvileg elválassza a társadalom politikai szféráit, amelyeknek konfliktusait szerinte nem a tőkések és a munkások harca határozza meg. A gazdasági osztályok és a politikai osztályok, a gazdasági konfliktusok és a politikai konfliktusok összefonódása szerinte csak egyedi eset lehet, de egyáltalán nem szükségszerű. Azt, hogy létrejött-e ilyen összefonódás, kizárólag csak az empirikus vizsgálat mutathatja ki, de nincs semmiféle „axiomatikus azonosság" például „a tőkések vagy ipari menedzserek, a miniszterek vagy a vezető államhivatalnokok között". „Axiomatikus azonosság" a tőkések és a miniszterek között természetesen nincs, de nem is ez a kérdés, hanem az, hogy a tőkés gazdaság osztályszerkezete meghatározza-e a tőkésállam osztályjellegét, a gazdasági szerkezetre visszavezethető osztályharc képezi-e a politikai harcok és konfliktusok objektív alapját. Dahrendorf az osztályok többdimenzionális, pluralista elmélete alapján tagadja ennek szükségszerűségét és realitását a mai kapitalista társadalomban. Azaz ez a társadalom — éppen azért, mert a tőkés—munkás konfliktus már nem uralja az egész társadalmat — már nem is kapitalista, hanem . . . „posztkapitalista". A kapitalizmusban, az ipari társadalomnak ebben a ma már túlhaladott fejlődési szakaszában, „az ipari és politikai konfliktusok átfedték egymást", „az iparban szembenálló felek — a tőke és a munka — a politikai arénában ismét összetalálkoztak mint burzsoázia és proletariátus". Dahrendorf munkája egyik központi téziseként fejti ki, hogy „a posztkapitalista társadalomban ipar és társadalom . . . szétváltak. Az ipari viszonyok — ideértve az ipari konfliktust is — egyre kevésbé uralják a társadalom egészét . . ."[30] Ez a tézis egyben kimondja az osztály pluralista elméleteinek titkát, kifejezi azok objektív társadalmi funkcióját: azt bizonyítani, hogy a mai kapitalista társadalom tulajdonképpen nem is kapitalista, a tőkések és a munkások közötti osztályharcot minél szűkebb területre korlátozni, tagadni a marxista értelemben vett osztályharc jelentőségét a politikában és az ideológiában.

Némileg más úton jutnak Dahrendorfhoz hasonló következtetésekhez Raymond Aron és Alain Touraine. Aron is az ipari társadalom fejlődését és az annak tagozódásában érvényesülő pluralizmust használja fel az osztály „klasszikus" fogalma jelentőségének csökkentésére. „A teljesen fejlett társadalmak egyre komplexebbek. Nemcsak azért, mert a mesterségek, képességek és szakképzettségek sokfélesége növekszik, hanem azért is, mert a különféle kritériumok — a tulajdonhoz való viszony, a kézi és szellemi munka természete, a jövedelem növekedése, az életmód és értékrendszer — nem egyeznek meg, nem alkotnak egy teljes egészt, objektíve felismerhető totalitást, amikor az össztársadalom minden tagja ezeknek az együtteseknek az egyikéhez tartozik és tudja, hogy oda tartozik. Az osztályok képzete (representation), az objektív totalitás, amelyet a szociológus egykor felfedezett, ma már csak mítosz és egyre inkább mítosszá válik abban a mértékben, amilyen mértékben a társadalom modernizálódik és fejlődik."[31] Ami az osztály fogalmából Aron szerint a fejlett ipari társadalomban is megőrzi a jelentőségét: a közösségi tudat és akarat, vagyis az osztály mint közösségi tudat és akarat (volenté).

[30] Uo. 268.

[31] Raymond Aron, La classe comme representation, Cahiers Internationale de Sociologie 1965.

Hasonló eredményre jut Alain Touraine is, aki az osztályok problémáját elválasztja a társadalmi sztratifikációtól és a rétegektől, s elsősorban a jövőre irányuló tervvel, a történeti cselekvés orientációjával hozza kapcsolatba.[32] Az osztályok hagyományos történeti képe, amely az osztályokat reális társadalmi csoportoknak tekintette, Touraine szerint a XIX. század társadalmához kapcsolódik, amikor az ipari társadalom még nem szabadult meg teljesen a „tradícionális" társadalom örökségétől. Ebből következett, hogy a XIX. században még szociálisan és kulturálisan élesen elhatárolható társadalmi miliőben léteztek az osztályok és különböző életmód jellemezte őket, a felhalmozás szociális feszültségei erősebbek voltak, mert csak gyengén voltak institualizálva, az institualizált szabályozás és ellenőrzés hiányában a történelmi cselekvés osztályorientációja polarizálódott. A XIX. század osztálytársadalmának ez a történeti képe — amelyben az osztályok egybeestek a reális társadalmi csoportokkal — azonban Touraine szerint a körülmények egyszeri egybeesésének az eredménye volt.[33] Ugyanakkor az, hogy az életforma nivellálódik, az életmód különbségeit az életszínvonal különbözőségei váltják fel a „tömegtársadalomban", megfosztja a régi osztályokat kulturális alapjuktól, a miliő szociális és kulturális elhatárolódásától. A szakszervezetek és az állami beavatkozás institualizálták az ipari konfliktusokat, megszüntették a történeti cselekvés osztályorientációjának korábbi merev polarizálódását és megteremtették a szervezetek belső konfliktusainak viszonylagos autonómiáját. Mindez együtt — Touraine szerint — lebontotta az osztálytársadalom régi történeti képét és új osztályok megjelenéséhez vezet, amelyek már nem jellemezhetők reális társadalmi csoportok létezésével, csak az osztálytudattal mint a történeti cselekvés orientációjával. Ilyen új osztályokat képeznek például a technokraták, a bürokraták, a fogyasztók, alkalmazottak, az újítók, az operátorok a termelésben stb. Nem tagadható, hogy Touraine és más nyugati szociológusok ennek az elméletnek a keretében részleteiben megragadták és leírták a mai nyugati kapitalista társadalom néhány valóban új konfliktusát is, de ennek az ára a kapitalizmus alapvető osztályantagonizmusának az elsikkasztása.

Aron és Touraine nézeteire — Max Weber mellett, akitől ők is elsősorban a társadalmi pluralizmusát vették át — a szociológia durkheimi iskolája hatott. Az osztályok vizsgálatában ennek az iskolának a legjelentősebb és egyben sajátos képviselője Maurice Halbwachs volt. Halbwachs a durkheimi tradíciónak megfelelően a kollektív tudatban jelöli meg az osztály lényegét és realitását. „Az osztály mindig egy kollektív képzet körül alakul ki." „A kollektív képzeteket, ha akarjuk, osztálytudatoknak is nevezhetjük." Az osztálytudat különböző formákban manifesztálódik, részben a kollektív emlékezetben, de mindenekelőtt a szükségletek pszichológiájában, a fogyasztási szokásokban és az életmódban. Halbwachs elsősorban erre a másik oldalra koncentrálja a figyelmét és az osztályok szükségleteit, fogyasztási szokásait, szélesebben életmódját tanulmányozza. Alapvető munkáit a munkásosztály életmódjával, szükségleteivel és fogyasztási szokásaival kapcsolatos kutatásoknak szentelte.[34] Ezek

[32] Alain Touraine, La consience ouvrière 1966, Editions du Seuil, 180.

[33] Alain Touraine, Anciennes et nouvelles classes sociales, Perspectives de la sociologie contemporaine, PUF 1968, 118—122.

[34] La Classe Ouvriere et les Niveaux de Vie, recherches sur la hierarchie des besoins dans les societés industrielles contemporaines, 1913. L'Evolution des besoins dans les Classes Ouvrières, 1933. — Halbwachs szociológiai koncepcióját részletesen ismerteti és

a munkák gazdag empirikus anyagot és sok érdekes megfigyelést tartalmaznak, hasznos adalékokat nyújtanak a munkásosztály szociális helyzetének, szokásainak jellemzéséhez, de elméletileg és módszertanilag az osztályok idealista és szubjektív felfogását képviselik. A szükségletek Halbwachs szerint „a társadalomhoz kapcsolódó és az egyének kívánságától független tudati állapot". A szükségletek és azok kielégítése mindig egy hármas kollektív értékítélettől függ: az egész társadalom értékítéletétől, a különböző osztályok értékítéletétől és a hozzájuk tartozó egyének értékítéletétől. Az életmód és a szükségletek látszólag nagyon is materialisztikus és realista megközelítése mögül tehát előtűnik az idealista társadalomfelfogás és ezen belül az osztályok szubjektív felfogása. Nem térünk most ki Halbwachs osztályfogalmának arra a részére, miszerint az osztályok hierarchiáját az szabja meg, hogy melyik osztály milyen mértékben vesz részt a par excellence társadalmi tevékenységben, tehát abban a tevékenységben, amelyik legszorosabban kapcsolódik az adott társadalom alapideáljához. Elég itt csak arra utalni, hogy egy társadalom alapideáljának meghatározása — bármiféle objektív kritérium nélkül — újabb kaput nyit az osztályok és hierarchiájuk idealista és szubjektív értelmezése számára.

Aron és Touraine Halbwachstól egyfelől az osztálynak mint reális társadalmi csoportnak az életmóddal való jellemzését, másfelől az osztálynak az osztálytudattal való azonosítását vették át. Miután azonban az életmód, a fogyasztói szokások, a közvetlen szociális miliő egyre kevésbé karakterisztikus az osztályokra — abból a Halbwachstól átvett elvből kiindulva, hogy az osztályoknak mint elkülönült társadalmi rétegeknek a létezése csak ebben jut kifejezésre —, arra a következtetésre jutnak, hogy az osztályok többé már egyáltalán nem elkülönült társadalmi rétegek, reális csoportok, az osztályok egyetlen realitása a kollektív tudat és akarat, a történeti cselekvés szubjektív orientációja.

Max Weber, Maurice Halbwachs, Pitirim Sorokin, Georges Gurvitch, Raymond Aron, Ralf Dahrendorf különböző módokon és különböző színvonalon kísérletet tettek a társadalmi tagozódás és az osztály többdimenziójú és többtényezős felfogásának elméleti igényű megalapozására. Láttuk, hogy ezeknek a kísérleteknek a végeredménye az osztály olyan elvont meghatározása, amely végső soron az osztálytagozódás lényegének idealista felfogását rejti magában: az osztályt az osztálytudatra, illetve a hatalomnak gazdasági okokra vissza nem vezethető megoszlására redukálja. Nem oldja meg a problémát Gurvitch pluralista determinizmusa sem, amely végül is teljes relativizmusban oldódik fel. Nem vitathatjuk el tőlük azonban azt az érdemet, hogy elméleti igénnyel próbálták átgondolni a társadalmi tagozódás komplex jellegét és ezen belül az osztály helyét. Ennek során rátapintottak reális összefüggésekre is, amelyek fogalmi megközelítésében és empirikus megfigyelésében figyelemreméltó részeredményekhez is jutottak, pl. az osztálytagozódás és a politikai tagozódás, osztálykülönbségek és az életmód összefüggéseinek tanulmányozásában, az objektív osztálytudat kialakulásának értékelésében.

Nem mondható el ugyanez azokról a polgári szociológusokról, akik elméleti igényű kísérletet sem tesznek az osztály többfaktorú felfogásának megalapozására, akiknél a „többfaktorúság" pusztán az empirikusan megfigyelt tények

---

kommentálja Georges Gurvitch Etudes sur les classes sociales c. munkájában. Ennek alapján foglaljuk össze röviden Halbwachs koncepcióját és az idézeteket is onnan vettük.

mechanikus kombinációját jelenti matematikai-statisztikai módszerekkel. Klasszikus példája ennek Warner úgynevezett Statusjellemzők Indexe (Index of Status Characteristics), amely négy kritérium kvantifikált értékelése és ezek mechanikus összegzése alapján sorolja be egy közösség tagjait osztályokba. Ez a négy kritérium: a foglalkozás, a jövedelem forrása, a ház típusa és a lakóhely körzete. Az ezek alapján megállapítható indexsorok megfelelő arányú kombinálása lenne hivatott a szubjektív módszerrel (pl. értékelt részvétel) felfedezett osztályok létezését objektív módszerekkel is ellenőrizni és bizonyítani. Warner példája nyomán a polgári szociológusok többféle statusjellemző indexet és skálát dolgoztak ki, amelyek ugyanerre az „elvre" épülnek, a statushelyzet különféle mutatóit kombinálják és foglalják indexbe. A kritériumok és az indexek számától függ a módszer „komplexitása", aminek csak az adatfelvétel és a korrelációs számítások technikai lehetőségei szabnak határt. A szociológusok többsége gyakorlati okokból a legtöbbször megelégszik három kritérium kombinálásával. W. Buchanan és H. Cantril például az UNESCO megbízásából folytatott és az USA, Anglia, Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Mexikó és Ausztrália lakosságára kiterjedő szociológiai elemzéseikben a jövedelemforrás, a foglalkozás és a képzettség kritériumait kombinálták. Bármennyire hasznos lehet az ilyen matematikailag egzakt módszerek alkalmazása a jelenségek leírásában és bármennyire ösztönző is lehet bizonyos korrelációk felfedezése ezekkel a módszerekkel (ilyen szempontból és ilyen céllal a marxista szociológiában is felhasználhatók), semmivel sem visznek közelebb a társadalmi osztály tudományos fogalmához. A segítségükkel kialakított osztályok nem objektív társadalmi osztályok, hanem csak „statisztikai osztályok", amelyek száma — a társadalmi osztály fogalmának előzetes tisztázása nélkül — a választott kritériumoktól függően tetszés szerint szaporítható vagy csökkenthető. Az indexek és skálák önkényes használatának veszélyére, a társadalmi osztályoknak „statisztikai osztályokkal" való felcserélésében rejlő szubjektivizmusra sok polgári szociológus is felhívja a figyelmet.

A többfaktorú elméleteket — legalábbis képviselőik szándéka szerint — a komplexitásra, a sokoldalúságra való törekvés hívta életre, de a valóságban ezek az elméletek az osztályok nagyon is leegyszerűsített, felületes és formális megközelítéséhez vezettek. Kidolgozóikról és mai képviselőikről elmondhatjuk ugyanazt, amit Marx írt Proudhonról: „a szintézis akar lenni, pedig ő csak összetett tévedés".

Az ismertetőjelek és valamennyi tényező kimerítő felsorolására épülő meghatározások általudományosságát Lenin is mindig kigúnyolta. Ilyen meghatározás volt például az is, amelyet F. O. Hertz osztrák revizionista adott a „nemzeti kapitalizmus fogalmáról", és amelyet az orosz „legális marxisták", a „dogmatikus marxizmus" „bátor" kritikusai (Bulgakov, Csernov) rajongó áhítattal másoltak le. Hertz meghatározásában „valamennyi tényezőt" igyekszik figyelembe venni és ezért meghatározásába belefoglalja a nemzeti kapitalizmus jogi, technikai, társadalmi jellemzését. Erről írta Lenin: „És milyen jellemző ez a manapság annyira divatos, quasi-realisztikus, a valóságban pedig eklektikus erőlködés, hogy valamennyi ismertetőjelet és valamennyi ‚tényezőt' kimerítően felsoroljanak. Természetesen ez az értelmetlen kísérlet, hogy az egyes jelenségek minden részleges ismertetőjelét belepréseljék az általános fogalomba, vagy ellenkezőleg, hogy ‚elkerüljék a jelenségek tarka sokféleségével való összeütközést' — ez a kísérlet, amely csak arról tanúskodik,

hogy fogalmuk sincs róla, mi is a tudomány — végeredményben oda vezet, hogy a ‚teoretikus' a fáktól nem látja az erdőt."[35] Lenin elrettentő példaként — és ahogy írja: „a szerző büntetéseképpen" — teljes terjedelemben közölte Hertz „reális" meghatározását. Hertz büntetésére ma már nincs szükség, a mai olvasót pedig nem akarjuk büntetni, és ezért a szóban forgó meghatározás közlésétől nyugodtan eltekinthetünk. Lenin jellemzése a „quasi-realisztikus, a valóságban pedig eklektikus erőlködésről", az „értelmetlen kísérletekről", a „teoretikusról", aki a fáktól nem látja az erdőt, pontosan illik a polgári szociológusok „összetett", „többtényezős" meghatározásaira, összetett indexeire is. Sajnos azonban ma is akadnak Csernovok és Bulgakovok, akik „rajongó áhítattal másolják le és színezik ki ezeket a badarságokat" és közben azt hiszik, hogy megsemmisítették a „dogmatikus marxizmust".

Az osztály fogalmának meghatározásai minden változatosságuk ellenére megegyeznek abban, hogy lényegüket tekintve szembenállnak a marxizmussal és annak osztályfelfogásával, még azok is, amelyek formálisan a marxizmusra hivatkoznak, a marxista osztályfogalom egyes elemeit felhasználják, csupán „kiigazítják" a marxizmus egyoldalúságait. Georges Gurvitch a különböző osztálymeghatározások kritikai elemzése során sajátos megfogalmazásban, de lényegében pontos jellemzését adja ennek az alapvető különbségnek. „Az osztály nem-marxista meghatározásai rendkívül változatosak és sokféle kritériumot használnak fel: a foglalkozást, a jövedelmet és a vagyont, a képességek és az önértékelés magasabbrendűségét, a pozíciónak és a javak felhasználásának monopóliumát, a funkciót, az életmódot, beleértve az egymás közötti házasságok gyakoriságait vagy az egy osztályhoz tartozó asszonyok társasági érintkezéseit. De ami mindezeket a meghatározásokat jellemzi, ez elutasítása egy olyan történetfilozófiának, amely megjósolja az osztályok eltűnését; törekvés, hogy megszabaduljanak mindenféle kapcsolattól egy jellegzetes szociális és politikai doktrinával; kételkedés abban, hogy az osztályharc azonos jellegű és jelentőségű minden társadalmi struktúrában és minden körülmények között; az osztály és a politikai állam elmélete közötti kapcsolat elvetése; a történelmi materializmusnak mint az osztályelmélet szükségszerű bázisának az elvetése; és végül az osztályok pszihológiája iránt tanúsított sokkal nagyobb figyelem, szemben a kulturális intézményekkel, amelyeket a marxizmus az ideológia homályos és többértelmű fogalmával jelöl."[36] A Gurvitch által felsorolt különbségek lényege: megszabadítani a marxista osztályfogalmat annak elméleti és metodológiai alapjától — a történelmi materializmustól és a marxizmus politikai doktrinájától: az osztályharc, az állam marxista elméletétől, az osztálytársadalom megszüntetésének forradalmi perspektívájától.

Az osztály felfogásában a marxizmus és a polgári szociológia közötti különbség nem némely részletre vonatkozik, nem az osztályok formai kritériumainak a megjelölésében mutatkozik meg, nem merül ki a definíciók különbségében, hanem az elméleti alapok és az általános módszertan alapvető különbségével függ össze. Ebben a vonatkozásban igazat lehet adni Leonard Reissmannak, aki megjegyzi, hogy „az osztályfogalom végül is különböző dolgokat jelent attól az elméleti kontextustól függően, amelybe helyezzük".[37] A marxizmus

[35] Lenin Összes Művei, **5**, 130.
[36] Georges Gurvitch, Etudes sur les classes sociales, 110.
[37] Leonard Reissman, 32.

osztályfogalmának kifejtéséhez sem elegendő egy rövid definíció, hanem fel kell tárni azt az elméleti kontextust, amely a definíció elméleti hátteréül és metodológiai alapjául szolgál.

2. A MARXIZMUS OSZTÁLYFOGALMÁHOZ

Az osztály marxista fogalmának az a meghatározása a legismertebb, amelyet Lenin fogalmazott meg 1919-ben „A nagy kezdeményezés" c. írásában: „Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyük."[38] De az osztály meghatározásának nem ez az egyetlen megfogalmazása a marxizmusban. Maga Lenin már első elméleti munkáinak egyikében — „A narodnyikság gazdasági tartalma . . .", 1895 — szinte definíciószerűen fogalmazza meg a társadalmi osztály fogalmának lényegét. Osztályoknak az egyének olyan csoportjait nevezi, „amelyek a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól", és „amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározta".[39] Az 1895-ből és az 1919-ből származó meghatározásokkal összhangban jellemezte Lenin az osztályok közötti különbség fő ismérveit 1902-ben „A szociálforradalmárok által feltámasztott vulgáris szocializmus és narodnyikság" c. írásában is: „Az osztályok közti különbség fő ismérve a társadalmi termelésben elfoglalt helyük, következésképpen a termelési eszközökhöz való viszonyuk."[40] S még lehetne tovább folytatni az ehhez hasonló rövid formulák felsorolását Lenin különböző időpontokban keletkezett munkáiból.

Az első pillantásra észrevehető ezeknek a formuláknak a lényegi azonossága, bár terjedelmüket és a kritériumok részletezését illetően különböznek is egymástól. Valamennyi meghatározás az osztályoknak a termelés társadalmi rendszerében elfoglalt helyét, a termelési eszközökhöz való különböző viszonyukat emeli ki, s ebből kiindulva utal különböző részletességgel az osztálykülönbségek egyéb kritériumaira.

A lenini meghatározások értelmének és valódi jelentőségének megértéséhez tisztázni kell, hogy Lenin általában hogyan kezelte az ilyen rövid meghatározásokat, milyen jelentőséget tulajdonított nekik, milyen céllal és milyen módszerekkel formulázta meg őket. Például szolgálhat ehhez az imperializmus fogalmának meghatározása. Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. munkájában módszertanilag is részletesen indokolja az imperializmus meghatározását.

[38] Lenin Válogatott Művei, III, Budapest 1967, 68.
[39] Lenin Összes Művei, 1, Budapest 1963, 399.
[40] Lenin Összes Művei, 7, Budapest 1965, 42.

„Ha az imperializmus lehető legrövidebb definícióját kellene adnunk, azt kellene mondanunk, hogy az imperializmus a kapitalizmus monopolista szakasza. Ez a meghatározás magában foglalná a legfontosabbat . . ." Lenin azonban nem elégszik meg az imperializmusnak ezzel a legrövidebb definíciójával. „Ám a túlságosan rövid definíciók, bármilyen kényelmesek is, mert összegezik a legfontosabbat, mégis elégtelenek, mihelyt külön le kell vezetnünk belőlük a definiálandó jelenség igen lényeges vonásait. Ezért, nem feledkezve meg arról, hogy általában minden definíciónak feltételes és viszonylagos a jelentése, mert sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összefüggését, az imperializmus olyan definícióját kell adnunk, amelyben benne szerepel az imperializmus következő öt döntő ismertetőjele". Ezt követi Leninnél az imperializmus öt ismert döntő ismertetőjelének felsorolása, amitől itt most eltekinthetünk. Mindehhez Lenin még külön hozzáteszi: „Alább még látni fogjuk, hogyan lehet és kell is másképpen definiálni az imperializmust, ha nemcsak az alapvető, tisztán gazdasági fogalmakat vesszük figyelembe (amelyekre a fenti meghatározás szorítkozik), hanem azt is, hogy a kapitalizmus mostani szakaszának mi a történelmi helye általában a kaptalizmushoz viszonyítva, vagy hogy milyen kapcsolatban van az imperializmus a munkásmozgalom két fő irányzatával." Ezzel kapcsolatban azt is megjegyzi Lenin: „Természetesen mondanunk sem kell, hogy a természetben és a társadalomban minden határ feltételes és mozgásban levő, hogy értelmetlen dolog volna például arról vitatkozni, melyik évben vagy évtizedben alakult ki ‚véglegesen' az imperializmus."[41]

Lenin tehát több lépésben és különböző szinteken közelíti meg az imperializmus meghatározását. Ezeket a lépcsőfokokat, jelentőségük és korlátaik lenini jellemzését metodológiailag általános érvényűnek tekinthetjük a bonyolultabb társadalmi folyamatok és jelenségek meghatározásánál. Az első lépés, a „legrövidebb" definíció, amely magában foglalja a legfontosabbat, kényelmes, de elégtelen, mert nem lehet levezetni belőle a definiálandó jelenség igen lényeges vonásait. Második lépésben Lenin egy kifejtettebb definíciót ad, amely már bővebben felsorolja a legfontosabb ismertetőjeleket. De hangsúlyozza az ilyen részletesebb definíció feltételes és viszonylagos jelentését is, mert ez sohasem ölelheti fel a teljesen kifejlődött jelenség minden összfüggését. A szóban forgó esetben az imperializmus lenini definíciója például csak az alapvető, tisztán gazdasági fogalmakat vette figyelembe. Végül Lenin hangsúlyozza a másféle definíciók lehetőségét és szükségességét is, amelyek megvilágítják a vizsgált jelenség történelmileg konkrét helyét.

A definíciók korlátainak megmutatása és minden definíció viszonylagos jellegének hangsúlyozása nem jelent azonban fogalmi relativizmust, a definíciók lebecsülését. A helyes definíciókat Lenin a tudományos elemzésben viszonylagos, de fontos lépcsőfokoknak tartotta, az önkényes, egyoldalú vagy eklektikus definíciókat pedig módszertanilag veszélyeseknek és károsaknak. Ezért bírálta élesen Kautsky definícióját az imperializmusról. „Ez a definíció mit sem ér, mert egyoldalúan, vagyis önkényesen csupán a nemzeti kérdést ragadja ki (amely mind magában véve, mind pedig az imperializmussal kapcsolatban rendkívül fontos ugyan), önkényesen és *helytelenül csakis* a más nemzeteket annektáló országok ipari tőkéjével hozva kapcsolatba ezt és ugyanolyan önké-

[41] Lenin Válogatott Művei, I, Budapest 1967, 502—503.

nyesen és helytelenül előtérbe helyezve az agrárterületek annektálását."[42] Kautsky definíciója nemcsak egyoldalú, de megengedhetetlenül elvont és történelmietlen is: „Kautsky a maga definíciójával csúfot űz a történelmi konkrétságból!"[43] Kautsky példáján Lenin felhívja a figyelmet az egyoldalú és helytelen definíciók metodológiai és politikai veszélyességére. „Kautsky definíciója nemcsak helytelen és nem marxista. Alapul szolgál az olyan nézetek egész rendszerének, amelyek az egész vonalon szakítanak mind a marxista elmélettel, mind a marxista gyakorlattal."[44] Különösen azért volt ez veszélyes, mert Kautsky a marxizmus nevében lépett fel, miközben definíciójában a polgári közgazdászok színvonala alatt maradt. „... Kautsky, aki azzal az igénnyel lép fel, hogy továbbra is a marxizmust védi, valójában visszafelé tesz egy lépést a *szociálliberális* Hobsonhoz képest, aki *helyesebben* veszi számba a modern imperializmus két ‚történelmileg konkrét' sajátosságát ..."[45]

Nem véletlen, hogy a definíció kérdése élesen vetődött fel — méghozzá elvi, metodológiai vonatkozásban — olyan közvetlenül politikai gyakorlati vitában is, mint az 1921-es szakszervezeti vita. Buharin hibás politikai vonalának elméleti alapját Lenin abban jelölte meg, hogy az a szakszervezetek meghatározásában a dialektikát eklektikával cserélte fel *(egyrészt* a kommunizmus iskolája, *másrészt* a gazdasági és államapparátus része). „A formális logika — s az iskolában erre szorítkoznak (és az alsóbb osztályokban — bizonyos korrektúrákkal — erre is kell szorítkozniok) — formális meghatározásokból indul ki és az vezeti, ami a legmegszokottabb vagy a leggyakrabban szembeötlő, és erre szorítkozik. Ha emellett két vagy több különböző meghatározásból indulunk ki és ezeket teljesen esetleges módon egyesítjük ..., akkor eklektikus meghatározást kapunk, amely a tárgy különböző oldalaira és csakis a tárgy különböző oldalaira utal."[46] A formális logika meghatározásaival szemben Lenin megfogalmazta egy tárgy dialektikus meghatározásának alapvető követelményeit. „Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, minden kapcsolatát és ‚közvetítését'. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a megmerevedéstől. Másodszor, a dialektikus logika azt követeli, hogy a tárgyat fejlődésében, ‚önmozgásában' (mint olykor Hegel mondja), változásában szemléljük ... Harmadszor, a tárgy teljes ‚meghatározásában' része kell hogy legyen az egész emberi gyakorlatnak, mind az igazság ismérveként, mind pedig olyan tényezőként, amely gyakorlati meghatározója a tárgy kapcsolatának azzal, amire az embernek szüksége van. Negyedszer, a dialektikus logika azt tanítja, hogy ‚absztrakt igazság nincs, az igazság mindig konkrét', amint Hegel nyomán a megboldogult Plehanov szerette mondani."[47]

Az elmondottakból következik, hogy Lenin a fogalmak meghatározásakor — így az osztályfogalom meghatározásakor is — arra törekedett, hogy összefoglalja a legfontosabbat, felsorolja a definiálandó jelenség döntő ismertetőjegyeit, elutasította az önkényes egyoldalúságot és az eklektikát, de nem feledkezett meg arról, hogy minden definíció jelentése (tehát az osztály definíciójáé is) feltételes és viszonylagos. Külön hangsúlyozta, hogy nem elé-

[42] Uo. 504.
[43] Uo. 505.
[44] Uo.
[45] Uo.
[46] Lenin Művei, **32**, Budapest 1953, 86—87.
[47] Uo. 87.

gedhetünk meg a tárgy statikus jellemzésével, hanem történeti és konkrét megközelítésére és jellemzésére kell törekednünk. A történetiséget igyekezni kell belefoglalni magába a definícióba, de egyetlen definícióban ezt sohasem érhetjük el, ezért minden definíció kiegészítésre, történeti konkretizálásra szorul. Vagyis Lenin osztálymeghatározását sem tekinthetjük abszolútnak, teljesnek, kimerítőnek és véglegesnek, nem foghatjuk fel és nem kezelhetjük statikusan. Ez a meghatározás csak kiindulópont és megközelítési mód az osztályszerkezet és az osztályharc konkrét vizsgálatában.

A lenini meghatározást mégis igen gyakran statikus és abszolút definícióvá változtatják. Azok is, akik a lenini meghatározás alkalmazására törekednek, de teszik ezt főleg azok, akik a lenini meghatározás bírálatával lépnek fel A helytelen alkalmazás tipikus esete, amikor eltúlzott és leegyszerűsített jelentést tulajdonítanak a meghatározásnak, amilyennel az nem rendelkezhet, az osztályok olyan tulajdonságait vezetik le belőle, amilyeneket az nem tartalmaz. Ilyen leegyszerűsítés például a lenini meghatározás egyes kiragadott kritériumai alapján az egyének közvetlen és mechanikus besorolása az osztályokba, illetve egy konkrét ország szociális struktúrájának kizárólag az osztálykülönbségekre történő redukálása. A második esetnek — amikor a leegyszerűsítés az osztályfogalom bírálata érdekében történik — jellegzetes példája, hogy miután a kritikus megállapította: az (általa statikusan és abszolútként értelmezett) osztálydefinícióba a teljes szociális struktúra és ezen belül az osztályviszonyok sok konkrét jelensége sem fér bele (ami nem volt, nem is lehetett Lenin célja az osztály fogalmának meghatározásánál), diadallal jelenti ki, hogy a lenini meghatározás elavult, többé nem érvényes, nem szolgálhat fogalmi és metodológiai alapul a szociális struktúra konkrét vizsgálatához.

Mindkét értelmezés ellenkezik a lenini definíció szellemével. Leküzdésükhöz a lenini meghatározás feltételes és viszonylagos jelentésének pontos tisztázása szükséges, ami egyfelől magában foglalja a meghatározás elméleti és metodológiai alapjait, metodológiai jelentőségét a konkrét jelenségek vizsgálatában, másfelől feltárja a definíció valóságos korlátait is, amelyek nem annak hibájából, hanem minden definíció természetéből következnek.

1. Magától értendőnek tűnik, mégsem fölösleges hangsúlyozni, hogy az osztály lenini meghatározása nem közvetlenül az osztályhoz tartozó egyénekre, hanem az emberek *nagy csoportjára* vonatkozik, olyan embercsoportokra, amelyek nem egyének mechanikus halmaza, hanem amelyeknek éppen mint csoportoknak van önálló realitásuk. Azért is szükséges ezt hangsúlyozni, mert az osztályfogalom vulgáris értelmezésében és alkalmazásában ez a fogalom nagyon gyakran átalakul az egyének osztályozásának eszközévé, az osztályok ismertetőjegyeit közvetlenül kivetítik az egyének helyzetére, illetve közvetlenül az egyének helyzetének különbségeiből vezetik le az osztálykülönbségeket. Ebben a felfogásban az osztályok az egyének helyzetében közvetlenül és önmagukban meglevő azonosságok és különbségek mérték szerinti statisztikai csoportosítása. Csakhogy az egyének konkrét helyzete és különbségeik végtelenül sokfélék. Milyen kritériumok szerint választható ki a statisztikai csoportosítás alapjául szolgáló különbség? Minek az alapján határozható meg e különbségek mérésének objektív mércéje? Egybevethetők-e, összekapcsolhatók-e vagy kiegyenlítik egymást a különböző típusú különbségek (foglalkozás, jövedelem, lakóhely, életmód, iskolai végzettség, életkor stb.)? Ha csak az elszigetelten vett egyénekből és azok különbségeiből indulunk ki — ahogyan a vulgáris, mechanikus statisztikai szemlélet teszi —, lehetetlen

ezekre a kérdésekre kielégítő választ adni, és mindenféle statisztikai csoportosítás szükségszerűen tartalmazza az önkényesség és a szubjektivizmus elemét, a csoportosítás a választott kritériumtól, a mércétől, tehát a csoportosító nézőpontjától függ.

A polgári szociológia nem tudja megoldani azt a dilemmát, hogy az osztály nominális vagy reális csoport. A polgári szociológusok többsége nem tud szabadulni az osztályok nominalista értelmezésétől, amely a társadalom atomisztikus felfogására épül és módszertani individualizmussal párosul. Azok pedig, akik a polgári szociológián belül bírálják a szélsőségesen nominalista és atomisztikus irányzatokat és az osztályokat nem nominális, hanem reális társadalmi csoportként próbálják meghatározni, valamiféle közösségi tudatban, illetve a társadalom értékrendszerében vélik megtalálni a reális jelleget, mint például a durkheimi iskola vagy a funkcionalizmus képviselői. A nominális csoport vagy reális csoport dilemmáját következetesen materialista módon a történelmi materializmus oldotta meg azzal, hogy kidolgozta a társadalmi viszonyok kategóriáját, kimutatta ezek objektív jellegét, az egyének életfeltételeire, tevékenységére és fejlődésére tett objektív hatását, vagyis feltárta a társadalmi viszonyok objektív csoportképző szerepét. Lenin szerint csakis a legfontosabb objektív társadalmi viszonyok megkülönböztetése és elemzése teszi tudománnyá a szociológiát. „A materializmus tökéletesen objektív kritériumot szolgáltatott, amikor kiemelte a *termelési viszonyokat* mint a társadalom struktúráját, és lehetővé tette, hogy alkalmazzák ezekre a viszonyokra az ismétlődésnek azt az általános tudományos kritériumát, amelynek a szociológiára való alkalmazhatóságát a szubjektivisták tagadták . . . Csak ez az általánosítás tette lehetővé, hogy a társadalmi jelenségek leírásáról . . . áttérjenek e jelenségek szigorúan tudományos elemzésére."[48]

A társadalmi viszonyok — nem pedig az egyének és individuális különbségeik — jelentik a kiindulópontot az osztályoknak mint az emberek reális nagy csoportjainak a jellemzéséhez. S ez az elvontabbnak tűnő módszer, amely a társadalmi viszonyok elemzésével kezdi, vezet el végül is az osztályok igazán konkrét megismeréséhez, míg az egyes emberekkel kezdő látszólag realisztikusabb módszer eredménye csak üres általánosságok. „Úgy tűnik — írta Marx „Bevezetés ‚A politikai gazdaságtan bírálatához'" c. munkájában —, helyénvaló a reálissal és konkréttal . . . kezdeni, tehát pl. a gazdaságtanban a népességgel, amely az alapzata és szubjektuma az egész társadalmi termelési aktusnak. Tüzetesebb szemügyrevételnél azonban ez hamisnak mutatkozik. A népesség — elvonatkoztatás, ha elhagyom pl. az osztályokat, amelyekből áll. Ezek az osztályok — megintcsak üres szó, ha nem ismerem azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak, pl. bérmunka, tőke stb. Ezek feltételezik a cserét, a munka megosztását, az árakat stb. A tőke pl. semmi bérmunka nélkül, érték, pénz, ár stb. nélkül. Ha tehát a népességgel kezdeném, ez az egésznek egy kaotikus elképzelése volna, és közelebbi meghatározás révén, elemzés útján, egyre egyszerűbb fogalmakra jutnék, az elképzelt konkréttól egyre soványabb elvontságokra, mígnem elérkeznék a legegyszerűbb meghatározásokhoz. Innen azután ismét meg kellene tennem az utazást ismét visszafelé, míg végül ismét a népességhez érkeznék, ezúttal azonban nem mint egy egésznek kaotikus elképzeléséhez, hanem mint sok meghatározás és vonatkozás gazdag totalitásához . . . Nyilván ez utóbbi a tudományosan helyes módszer.

[48] Lenin Összes Művei, **1**, 126.

A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége . . . Az első úton a teljes elképzelést elvont meghatározássá párologtatták; a másodikon az elvont meghatározások a gondolkodás útján a konkrétnak az újraalkotására vezetnek."[49] Az atomisztikus társadalomszemlélet és módszertani individualizmus, amely az elképzelt konkréttal, a népességgel, az egyének közvetlen különbségeivel kezdi az osztályok meghatározását és vizsgálatát, az egésznek egy teljes elképzelését valóban „elvont meghatározásokká" párologtatja: ilyen elvont meghatározás, egyre soványabb elvontság pl. a felső-, alsó- és középosztály semmitmondó formális megkülönböztetése, az osztályhelyzet ideáltípusként való kezelése, az osztályok azonosítása a hatalmi viszony elvont képletével, a funkciók és a szerepek hierarchikus jellegével. Az osztályok, ha nem tárom fel azokat az elemeket, amelyeken nyugszanak — tehát a reális társadalmi viszonyokat —, csak üres szó, tartalmatlan elvonatkoztatás. A marxizmus ezzel szemben a reális elemekkel kezdi, amelyeken az osztályok nyugszanak, tehát pl. a kapitalizmusban az érték, pénz, ár, bérmunka és tőke elemzésével, általában a tulajdonviszonyok elemzésével, s ezen az úton jut el a konkrét egészhez mint a különböző vonatkozások gazdag totalitásához, a népességhez, a reális osztályokhoz.

A szubjektivista szociológiát képviselő narodnyikok a marxizmussal szemben azt bizonygatták, hogy azért realisták a szociológiában, mert az élő egyénekből indulnak ki. Lenin kimutatta, hogy ez a kiindulópont, ha nem tisztázzuk az élő egyének társadalmi viszonyait, üres frázis, s aki szavakban élő egyénekből indul ki, de „ ‚egyéneit' a konkrét társadalmi állapotoktól elszigeteli", ezzel „megfosztja magát attól a lehetőségtől, hogy *valóságos*" egyéneket tanulmányozzon.[50] A társadalmit az individuálisra visszavezető szubjektív szociológiával Lenin szembeállítja a tudományos szociológiát, amely „mindig igyekszik az individuális mozzanatokat társadalmi forrásokra visszavezetni". A marxizmus Lenin szerint mintegy betetőzte a szociológiának ezt a törekvését, s éppen azért „óriási vívmánya a társadalomtudománynak, mert a legteljesebb pontossággal és határozottsággal állapítja meg azokat a módszereket, amelyekkel az egyénit visszavezethetjük a társadalmira".[51]

Az egyéni visszavezetését a társadalmira Lenin szerint a marxizmusban két dolog tette lehetővé. „Először is, ez az elmélet kidolgozta a *társadalmi-gazdasági alakulat* fogalmát."[52] A társadalmi viszonyok történelmileg konkrét általánosítása a társadalom fejlődésének egy meghatározott szakaszán előfeltétele és kiindulópontja az osztály fogalmának, valamint az osztályok mindenféle konkrét vizsgálatának is. Az osztályok kritériumai között első helyen említi Lenin az osztályoknak a társadalmi termelés *történelmileg* meghatározott rendszerében elfoglalt helyét. Az adott társadalmi-gazdasági alakulattól elszakítva, az önmagában vett, tehát a társadalmi-gazdasági alakulatokon kívül és fölött álló osztályok fogalma üres absztrakció. A marxizmus mindig egy meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat osztályairól beszél és az adott társadalmi-gazdasági alakulat alapvető társadalmi viszonyainak megtestesülését látja az osztályokban. „Másodszor (a marxisták) az ‚élő egyének' tetteit, amelyek végtelenül sokfélék és látszólag nem rendszerezhetők, minden

[49] Marx és Engels Művei, **13**, Budapest 1965, 166—167.
[50] Lenin Összes Művei, **1**, 393—394.
[51] Uo. 397—398.
[52] Uo. 398.

ilyen társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül általánosították, és az egyének ama csoportjainak tetteire vezették vissza, amelyek a termelési viszonyok rendszerében játszott szerepük, a termelési feltételek, következésképpen életkörülményeik és az ezek által meghatározott érdekek szerint különböznek egymástól — egyszóval azoknak az *osztályoknak* a tetteire, amelyek harca a társadalom fejlődését meghatározta."[53]

Az egyénit a társadalmira visszavezető módszer hatékonyabb és konkrétabb eredményre vezet, mint a szavakban, de csak szavakban, realisztikusabbnak tűnő módszertani individualizmus, amely a társadalmi viszonyoktól elszigetelt „élő" egyénekből indul ki. A társadalmi viszonyok nemcsak meghatározzák az egyéneket, a valóságos egyének is csak tetteikben és társadalmi viszonyaikban nyilvánulnak meg. „... a materialista szociológus — írta Lenin a marxista társadalomtudósról —, aki az emberek bizonyos meghatározott társadalmi viszonyait tanulmányozza, ezzel már egyben a valóságos *egyéneket* is tanulmányozza, akiknek tetteiből ezek a viszonyok összetevődnek."[54]

Az osztályviszonyok természetüknél fogva csak *tendenciaszerűen* határozzák meg az emberek *nagy* csoportjainak a helyzetét, anélkül, hogy az egyes egyént minden esetben egyértelműen besorolnák valamelyik osztály kategóriájába. Ez az alapvető különbség a rendek és az osztályok között. „... A rabszolgatartó és a feudális társadalomban az osztálykülönbség a lakosság *rendi* megoszlásában is rögzítődött, ... az államban minden egyes osztály számára külön *jogi* helyet állapítottak meg. Ezért a rabszolgatartó és a feudális (s úgyszintén a hűbéri-jobbágyi) társadalomban az osztályok külön rendek is voltak. Ezzel szemben a tőkés, a polgári társadalomban valamennyi állampolgár jogilag egyenlő, a rendi felosztás (legalábbis elvben) megszűnt, s így az osztályok már nem rendek többé."[55] A kapitalizmus, miután a társadalom osztálytagozódását megszabadította mindenféle rendi megoszlástól, az osztálytagozódás alapjává kizárólag azokat a gazdasági viszonyokat tette, amelyeket a kapitalista termelés állandóan újratermel és amelyek tendenciaszerűen határozzák meg az emberek nagy csoportjainak — a kapitalizmus alapvető osztályainak — a társadalmi helyzetét. Ezért az osztálykritériumok, amelyek az emberek nagy csoportjainak közös jellemzőit és alapvető különbségeit fejezik ki, nem minden esetben alkalmasak az egyes egyének osztályok szerinti elkülönítésére, hanem csak megközelítően, tendenciaszerűen teszik lehetővé az osztályok határainak meghúzását az osztályhoz tartozó egyének közvetlen helyzete szerint. A tőkés fejlődés például létrehozta az emberek két nagy csoportját, amelyek osztályszempontból pontosan és határozottan jellemezhetők. De egyik sem zárt és statikus osztály, amelynek határai pontosan meghatározhatók és a hozzájuk tartozó egyének közvetlen jellemzésén keresztül is kifejezhetők. A tőkés társadalom alapvető osztályainak alapja: „a tőkés termelési mód állandó tendenciája és fejlődéstörvénye az, hogy a termelési eszközöket egyre inkább elválasztja a munkától s a szétaprózott termelési eszközöket egyre inkább nagy csoportokba koncentrálja, tehát a munkát bérmunkává, a termelési eszközöket pedig tőkévé változtatja".[56] Ez a *tendencia* állandó mozgásban tartja a burzsoázia és a proletariátus határait, beleértve az egyes egyének fokozatos felemelkedését, illetve lesüllyedését az egyik osztályból a másikba.

[53] Uo. 399.
[54] Uo. 393.
[55] Lenin Összes Művei, 6, Budapest 289.
[56] Marx, A tőke, III, Budapest 1967, 845.

A kapitalizmusban az osztálytagozódás — éppen mert gazdasági alapja tendenciaszerűen határozza meg — sohasem jelentkezik tiszta formában. Marx ezt az angol társadalom esetében is hangsúlyozta, ahol a kapitalizmus osztályviszonyai a leginkább klasszikus formában fejlődtek ki. „Angliában a modern társadalom, a maga gazdasági tagozódásában, vitathatatlanul a legszélesebb, legklasszikusabb módon fejlődött ki. De ez az osztálytagozódás még itt sem jelentkezik tisztán. Itt is mindenütt közép- és átmeneti fokok homályosítják el a határvonalakat (bár falun sokkal kevésbé, mint a városokban). De vizsgálódásunk szempontjából ez közömbös."[57] Még inkább így van ez ott, ahol a kapitalizmus osztálytagozódása nem klasszikus formában fejlődött ki, hanem megőrizte elemeiben a korábbi osztálytagozódás maradványait, vagy ott, ahol a kapitalizmus osztálytagozódása a kialakulás, illetve a megszűnés folyamatában van.

Marx a kapitalizmus szerkezetének és törvényszerűségeinek vizsgálata szempontjából közömbösnek tartotta, hogy a kapitalizmus osztálytagozódása sehol nem jelenik meg tiszta formában. De ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincs szükség olyan vizsgálatokra, amelyek az osztályok határait az egyének helyzetére konkretizálva is próbálják megközelíteni. Ezt nem nélkülözheti a társadalomstatisztika, a különböző osztályok demográfiai és szociális helyzetének empirikus vizsgálata s adott esetben a konkrét politikai elemzés sem. Ez azonban nem történhet meg az osztálykritériumok mechanikus átvitelével az egyének helyzetére. Az osztályfogalom statisztikai értelmezése nem az osztálykritériumok statisztikai osztályozó kategóriákká való mechanikus átváltoztatását jelenti, hanem annak a módszernek a konkrét alkalmazását, amely a marxista osztályfogalomban ölt testet. Az osztályfogalom statisztikai értelmezése feltételezi azoknak a közvetítő tényezőknek a sokoldalú figyelembevételét, amelyek kifejezik az osztálykritériumok és az egyének konkrét helyzetének dialektikus kapcsolatát. Ez nagy körültekintést, sokoldalúságot és ugyanakkor metodológiai következetességet igényel. Buktatóira Lenin is rámutatott „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. munkájában, amelyben széleskörűen felhasználta a statisztikai adatokat és módszereket, s amely „Oroszország társadalmi-gazdasági rendjének és következésképpen osztályszerkezetének" elemzését adja „gazdasági kutatás és statisztikai adatoknak a kritikai vizsgálata alapján".[58] Ezzel kapcsolatban érinti Lenin azokat a nehézségeket is, amelyeket a zemsztvo-statisztika módszerei, elméleti és metodológiai megalapozatlansága okoztak. Az egyik veszély, amelyre Lenin felhívta a figyelmet, a szociális kategóriák felcserélése statisztikai átlagokkal. „A parasztporta adatainak összesítési módja korántsem olyan speciális és másodrendű kérdés, mint amilyennek első pillantásra látszik. Ellenkezőleg, túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy ez ma a zemsztvo-statisztika központi kérdése. Az egyes portákra vonatkozó adatok teljessége és az adatgyűjtés technikája nagy tökélyre emelkedett, de a ki nem elégítő összesítés következtében a rendkívül értékes adatok tömege valósággal elkallódik, s a kutató csak ‚átlagokhoz' jut (földközösségekről, járásokról, paraszt-csoportokról, az osztásföld nagyságáról stb.). Márpedig ezek az ‚átlagok', mint

[57] Uo.
[58] Lenin Összes Művei, 3, Budapest 1964, 11.

láttuk és még látni fogjuk, gyakran teljesen fiktívek."[59] Lenin élesen bírálja azokat, akik „gazdasági elemzés helyett statisztikai gyakorlatokban élik ki magukat. Ahelyett, hogy a parasztgazdaságok típusait (napszámos, középparaszt, vállalkozó) tanulmányoznák, működvelők módjára számoszlopok végtelen sokaságát tanulmányozzák, mintha csak az volna a céljuk, hogy buzgó számításaikkal ámulatba ejtsék a világot."[60]

A statisztika buktatóit nem azért hangsúlyozta Lenin, hogy lemondjon a statisztika felhasználásáról, az osztályok statisztikai megközelítéséről, hanem azért, hogy előzetes kritikai elemzésnek vesse alá a statisztikai adatokat és összegezésük módszereit. Ilyen elemzés után — de csak ekkor — a statisztikai adatok felhasználhatók és felhasználandók Lenin szerint az osztályok határainak és arányainak megközelítő meghatározására. A foglalkozási statisztika módszereinek kritikai elemzése után — jegyzi meg Lenin — „az egész oroszországi népességet felölelő foglalkozási statisztikát felhasználhatjuk és fel is kell használnunk arra, hogy *hozzávetőlegesen* meghatározzuk, milyen *főbb* kategóriákra oszlik Oroszország népessége *osztály*helyzete, vagyis a termelés társadalmi rendjében elfoglalt helyzete szerint".[61] Külön figyelemreméltó Lenin fogalmazásában, hogy így is csak a *főbb* kategóriák *hozzávetőleges* meghatározásáról beszél. Az aláhúzott szavak kiemelése nyilván nem egyszerű óvatosság, hanem a statisztikai megközelítés szükségszerű korlátaira utal.

Az osztályok statisztikai megközelítésére (ami számos sajátos metodikai és technikai probléma megoldását — a statisztika speciális módszereinek tökéletesítését igényli) ma is szükség van. Az osztály fogalmát azonban semmi esetre sem lehet fiktív statisztikai átlaggá változtatni, az osztályok objektív gazdasági alapjának az elemzését nem helyettesíthetik statisztikai gyakorlatok. A statisztikai megközelítés ma is csak megközelítően, hozzávetőlegesen fejezheti ki az osztályok határait, és ezért a statisztika (a maguk helyén létjogosult és fontos) kategóriáit nem szabad azonosítani az osztály marxista tudományos fogalmával, amely sohasem statisztikai átlag, hanem mindig az alapvető társadalmi viszonyok tudományos elméleti absztrakciója.

2. A marxista osztályfogalom csak az osztály alapvető (döntően minőségi) kritériumait tartalmazza. Minden osztály a maga konkrét valóságában minőségi és mennyiségi tulajdonságok, különböző vonatkozások konkrét totalitása. Az osztály fogalma ezekből (mint minden tudományos fogalom) kiemeli a legfontosabbakat és elvonatkoztat a többitől.

A marxista osztályfogalom az osztályok legalapvetőbb tulajdonságaként a termelés társadalmi rendszerében elfoglalt helyüket jelöli meg, amelyet a termelési eszközökhöz való viszonyuk határoz meg. Ezzel kapcsolatban két kérdés merülhet fel. Helyes-e a termelés szférájában keresni az osztályok alapvető kritériumait? Meghatározható-e az osztályok helye a termelés társadalmi rendszerében a termelési eszközökhöz való viszonyukkal (amelyek nagyrészt törvényekben is szabályozottak és rögzítettek)? A termelés a társadalom életének az a szférája, amelyen a társadalom egész élete nyugszik és amelytől a társadalom fejlődése függ. „. . . Az ember élete kezdettől fogva a termelésen, mégpedig valamely módon *társadalmi* termelésen nyugodott."[62] A termelés

[59] Uo. 86.
[60] Uo. 129.
[61] Uo. 467.
[62] Marx, A tőkés termelés előtti tulajdonformák, Budapest 1953, 23.

nemcsak nélkülözhetetlen alap a társadalom életéhez, hanem a termelés módja meghatározza a társadalom életének összes többi szféráját is. A történelmi materializmus legfontosabb felfedezése ennek az alapvető összefüggésnek a felismerése volt. „Tételezzé — írta Marx a történelmi materializmus alapgondolatait összefoglaló egyik levelében — a termelés, az érintkezés és a fogyasztás meghatározott fejlettségi fokát, és megkapja a társadalmi szerkezet megfelelő formáját, a család, a rendek vagy az osztályok megfelelő szervezetét, egyszóval egy meghatározott polgári társadalmat (société civile). Tételezzen egy meghatározott polgári társadalmat, és megkapja a megfelelő politikai rendszert, mely csak hivatalos kifejezése a polgári társadalomnak."[63] Az osztályokkal kapcsolatban Marx nem a saját érdemének tartja az osztályok létezésének és harcának felfedezését. Rámutat arra, hogy polgári történetírók már előtte ábrázolták az osztályok harcának történeti fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Újként nevezi meg azonban annak kimutatását, „hogy az *osztályok létezése* csak a *termelés fejlődésének meghatározott szakaszaihoz* van kötve".[64]

A termelésnek mint az osztálytagozódás alapjának ehhez a marxi kiemeléséhez két megjegyzést szükséges fűzni. Az egyik: Marx sohasem tekintette a termelést az egyetlen aktív faktornak, amelyet a társadalom életének minden más szférája csak passzívan tükröz, hanem a társadalmat mindig szerves egésznek fogta fel, amelyen belül a különböző oldalak egymással dialektikus kölcsönhatásban vannak. Vonatkozik ez a termelés és az osztálytagozódás viszonyára is. „Az ipar és a kereskedelem, az életszükségletek termelése és cseréje megszabják az elosztást, a különböző társadalmi osztályok tagozódását, s ezek viszont megszabják amazok végzésének módját" — írta Marx és Engels már a „Német ideológiá"-ban.[65] Ismeretes, hogy az idős Engels leveleiben élesen fellépett minden olyan leegyszerűsítéssel szemben, amely figyelmen kívül hagyta a dialektikus kölcsönhatásnak ezt a mozzanatát és mechanikusan értelmezte a termelés meghatározó szerepét a társadalom életében. „... Materialista történetfelfogás szerint a történelemben *végső fokon* a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó elem, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja."[66]

A másik idekívánkozó megjegyzés arra vonatkozik, hogy Marx a termelést mint kiindulópontot mindig *társadalmi* termelésnek fogta fel, amelynek feltételei és formái maguk is a társadalom történeti fejlődésének termékei. Marx bírálta azokat, akik „a társadalmi termelési folyamatot összecserélik és azonosítják az egyszerű munkafolyamattal, ahogyan azt egy abnormálisan elszigetelt embernek minden társadalmi segítség nélkül végeznie kellene. Amennyiben a munkafolyamat pusztán csak az ember és a természet közötti folyamat, egyszerű elemei minden társadalmi fejlődési formában azonosak. De ennek a folyamatnak minden meghatározott történelmi formája továbbfejleszti a folyamat anyagi alapjait és társadalmi formáit. Az érettség bizonyos fokát elérve az adott történelmi formát levetik és egy magasabb forma lép

[63] Marx és Engels Válogatott Művek II, Budapest 1963, 406—407.
[64] Uo. 418.
[65] Marx és Engels Művei, 3, Budapest 1960, 27.
[66] Marx és Engels Válogatott művek, II, 477.

a helyébe."[67] A polgári szociológia egyes irányzatai az egyszerű munkafolyamat egyszerű és változatlan elemeiből vezetik le a társadalmi rétegződést, ezzel azt is öröknek és változatlannak tüntetik fel. A marxizmus a termelés történelmileg kialakult és változó társadalmi formájában tárja fel az osztálytagozódás gazdasági forrásait. Az osztályok alapvető tulajdonságainak megragadásához tehát mindenekelőtt a termelés társadalmi formáját kell elemezni.

A termelés társadalmi formájának meghatározó jellemzője a tulajdon. A vulgáris társadalomfelfogás a tulajdont azonosítja annak jogi kifejeződésével, a tulajdonviszonyok törvényekben szabályozott és rögzített formájával. A történelmi materializmus a tulajdont meghatározott társadalmi termelési viszonyok összességének tekinti. „Ezeken a viszonyokon kívül a polgári tulajdon nem egyéb, mint metafizikai vagy jogi illúzió."[68] „... A *magántulajdon* nem egy egyszerű viszony vagy éppenséggel egy elvont fogalom, egy elv, hanem a *polgári* termelési viszonyok összessége."[69] A tulajdon történelmileg változó jellegének és osztályképző szerepének feltárása tehát egyben feltételezi az adott társadalom termelési viszonyai összességének sokoldalú elemzését.

A tulajdon a szó legtágabb értelmében az emberek viszonya saját termelésük feltételeihez. Kezdetben ez úgy jelenik meg, mint „az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervetlen feltételeinek" természtes *egysége*. „*A tulajdon* tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek *saját meglétével együtt előfeltételezettek;* úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga *természeti előfeltételeihez*, mint amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbítása."[70] „Ezek a *természeti feltételek*, amelyekhez a termelő mint hozzá tartozó szervetlen testhez viszonyul, maguk is kettősek: 1. szubjektív és 2. objektív természetűek. A termelő tagja egy családnak, egy törzsnek, tribusnak stb., amelyek azután más közösségekkel való keveredés és ellentét révén történetileg különböző alakot öltenek; és mint ilyen tag egy meghatározott természethez (mondjuk itt még földhöz, talajhoz) van vonatkozásban mint önmaga szervetlen meglétéhez, mint termelése és újratermelése feltételeihez."[71]

Marx szerint nem a tevékeny ember és termelése szervetlen feltételeinek ez a természtadta egysége, hanem a kettőnek az elválása szorul magyarázatra. Marx kimutatta, hogy ez a kezdeti természetadta egység, „mindazok a formák, amelyekben a közösség a szubjektumokat termelési feltételeikkel való meghatározott egységben feltételezi", „szükségszerűen a termelőerőknek csak korlátolt és elvileg korlátolt fejlettségének felelnek meg". „A termelőerők fejlődése felbomlasztja őket, és felbomlásuk maga is az emberi termelőerők fejlődése."[72] A termelőknek és a termelés objektív feltételeinek az elválása és az utóbbiak társadalmilag meghatározott elosztása a termelési eszközök magántulajdona útján — ez mindenféle osztálytagozódás objektív gazdasági alapja. A termelőknek mint a termelés szubjektív elemének és a termelés objektív feltételeinek az elválása fokozatosan megy végbe és „tökéletesen csak a

[67] Marx, A tőke, III, 844.
[68] Marx és Engels Válogatott művek, II, 410.
[69] Marx és Engels Művei, 4, Budapest 1959, 344.
[70] Marx, A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 26.
[71] Uo. 24.
[72] Uo. 32.

bérmunka és a tőke viszonyában van tételezve. A rabszolga- és jobbágyviszonyban ez az elválás nem történik meg, hanem maga a társadalom egyik része a másikat csak saját újratermelése *szervetlen* és *természeti* feltételeként kezeli . . . A *munkát*, akár rabszolgamunka, akár jobbágymunka formájában, a termelés *szervetlen feltételeként* a többi természeti lény közé sorolják, mint a barmot, vagy pedig a föld tartozékának tekintik."[73] A társadalmi termelés történeti fejlődésének a terméke a tőkés társadalom, amely végleg szétválasztotta és önállósította a termelés szubjektív és objektív elemeit, a munkaerőt és az aktív emberi tevékenységet az egyik oldalon, a termelés objektív feltételeit a másikon. „. . . A munkást mint szabad munkást, mint objektummal nem rendelkező, merőben szubjektív munkaképességet találjuk szemközt a termelés objektív feltételeivel, mint valamivel, ami neki *nem tulajdona*, mint idegen tulajdonnal, mint magáért való *értékkel*, mint tőkével."[74] A termelés két alapvető elemének, a szubjektív és objektív elemnek egymásrautaltsága természetesen nem szűnik meg — a kettő összekapcsolása minden termelés feltétele, csak az összekapcsolás társadalmi formája változik és ez a forma különbözteti meg a társadalmi rendszereket. „A termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztva egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelni lehessen, egyesülniük kell. A társadalmi termelés különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogy ez az egyesülés megvalósul."[75] A tőkés fejlődés „eredménye tehát nem az, hogy az elemek egyike eltűnik, hanem az, hogy mindegyik a másikra való negatív vonatkozásban jelenik meg — az egyik oldalon a szabad munkás (potenciálisan), a másik olalon a tőke (potenciálisan). Az, hogy az objektív feltételek elválnak azoktól az osztályoktól, amelyek átváltoznak szabad munkásokká, szükségszerűen mint ugyanezeknek a feltételeknek az ellenkező póluson való önállósulása jelenik meg."[76] A tőkés termelési folyamat lényege, hogy állandóan újratermeli annak a két elemnek a szétválását, amelyek azután csak a tőke—bérmunka viszony közvetítésével, tehát az osztálykizsákmányolás sajátos formája keretében egyesülhetnek. „A tőkés termelési folyamat . . . saját menete révén újratermeli a munkaerő és a munkafeltételek *szétválását*. Ezzel újratermeli és megörökíti a munkás kizsákmányolásának a feltételeit. Állandóan arra kényszeríti a munkást, hogy munkaerejét eladja azért, hogy élhessen, és a tőkésnek állandóan lehetővé teszi a munkaerő megvásárlását azért, hogy meggazdagodjék."[77]

A tulajdon tehát a marxista felfogásban egyáltalán nem egyszerű jogi aktus vagy valamilyen tárgy birtoklása, hanem alapvető társadalmi viszony, egyfelől a termelők viszonya a termelés objektív feltételeihez, másfelől a termelés különböző szereplőinek viszonya egymáshoz. Ebben az értelemben írt Marx arról, hogy a tőke nem puszta tárgy és nem esik egybe az anyaggal, amelyből áll, hanem a tőke „nyilvánvalóan *viszony*, és csak *termelési viszony lehet*"[78] és a „tőke értékesítési *folyamatának egyik fő terméke tehát tőkések és bérmunkások termelése*".[79] Az így felfogott tulajdon minden társadalomban meghatározza a

[73] Uo. 24.
[74] Uo. 34.
[75] Marx, A tőke, II, 39.
[76] Marx, A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 40.
[77] Marx, A tőke, I, 535.
[78] Marx, A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 52.
[79] Uo. 50.

termelés objektív feltételeinek elosztását a társadalom tagjai között és ezzel az egyéneket meghatározott termelési viszonyok alá sorolja, vagyis meghatároz za osztályhelyzetüket. „Maga a tőke... feltételez egy elosztást: azt, hogy a munkásokat megfosztják termelési eszközeiktől, hogy e feltételeket az egyének kisebbsége kezében koncentrálják, hogy a föld más egyének kizárólagos tulajdonában van."[80] Ezek az elosztási viszonyok, amelyeket Marx megkülönböztetett a termékek elosztásától, „az alapjai azoknak a különleges társadalmi funkcióknak, amelyek magán a termelési viszonyon belül a termelés meghatározott szereplőinek jutnak osztályrészül, ellentétben a közvetlen termelőkkel. Ezek az elosztási viszonyok maguknak a termelési viszonyoknak és képviselőiknek sajátos társadalmi jelleget adnak. Ezek határozzák meg a termelés egész jellegét és egész mozgását."[81] „Az elosztás a leglaposabb felfogásban a termékek elosztásaként jelenik meg és így a termeléstől távolabb esőként és mintegy önállóként vele szemben. De az elosztás, mielőtt a termékek elosztása volna, előbb: 1. a termelési szerszámok elosztása; és 2. ami ugyane viszonynak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. (Az egyének besorolása meghatározott termelési viszonyok alá.) A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglaltatik, és amely meghatározza a termelés tagozódását. A termelést ettől a benne foglalt elosztástól eltekintve szemügyre venni nyilván üres elvonatkoztatás, míg fordítva, a termékek elosztása magától adva van ezzel az eredetileg a termelés egyik mozzanatát alkotó elosztással."[82]

Tehát a termelés objektív feltételeinek az elválasztása maguktól a termelőktől, az előbbiek a társadalom egy részének kizárólagos tulajdonában történő koncentrálása, majd ennek alapján a termelési szerszámok és a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között, összefoglalóan a tulajdonviszonyok, ez az, ami „a termelési viszonyoknak és képviselőiknek sajátos társadalmi jelleget" ad, meghatározza az osztályok helyét és szerepét a társadalmi termelés rendszerében. A tulajdonviszonyoknak az osztályok helyét és jellegét alapvetően meghatározó szerepével nem lehet szembeállítani a munkamegosztást. Hiszen amennyiben munkamegosztáson tágabb értelemben vett társadalmi munkamegosztást értünk — a társadalom tagjainak megoszlását dolgozókra és nem dolgozókra, termelő munkásokra és nem termelőkre, fizikai dolgozókra és szellemi dolgozókra, ipari dolgozókra és mezőgazdasági dolgozókra stb. — ez benne foglaltatik a tulajdonviszonyokban, mint azok egyik eleme. Ebben az értelemben írta Marx a „Német ideológiá"-ban hogy „egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések".[83] „A munka megosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik."[84] Ha viszont munkamegosztáson a szűkebb értelemben vett technikai munkamegosztást értjük, a konkrét munkafajták, a foglalkozások specializálódását, a termelés folyamatán belül az egyes műveletek közötti munkamegosztást, ez a munkamegosztás önmagában, éppen technikai jellegénél fogva, független az osztálytagozódástól és kapcsolatát az osztályokkal minden társadalomban a tulajdonviszonyok, a társadalmi termelés adott rendszere határozzák meg. A kapitalizmus éppen azzal fejlesztette ki a

[80] Marx, A tőke, III, 840.
[81] Uo. 840.
[82] Marx és Engels Művei, **13**, 162—163.
[83] Marx és Engels Művei, **3**, 33.
[84] Uo. 77.

legteljesebb és a legtisztább formában a társadalom osztálytagozódását, mert végleg megszüntette azt az objektív látszatot, mintha a társadalom osztálytagozódása a technikai munkamegosztástól függene. A proletariátust a kapitalizmusban nem a munka egy meghatározott fajtája teszi osztállyá, hanem az, hogy mint a termelés objektív feltételeitől elválasztott szabad munkaerő áll szemben a tőkével. Ebből a szempontból nemcsak, hogy eltekinthetünk a munka konkrét fajtájától, hanem — ahogyan Marx kimutatta — egyenesen fel kell tételeznünk a „munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösséget".[85] „Az egyáltalában-való munkának ez az elvonatkoztatása" természetesen nem pusztán logikai műveletek szellemi eredménye, hanem megfelel a „valóságos munkafajták igen fejlett totalitásának", és a modern nagyipar természetének, amely „állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapjával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit".[86] Ezért Marx a tőkés társadalom előfeltételének tekintette a technikai munkamegosztás fejlettségét, „a valóságos munkafajták igen fejlett totalitását", de nem a munkafajták konkrét különbségeit, hanem a termelési eszközökhöz való viszonyt — a tulajdonviszonyt — tartotta az osztályok alapvető kritériumának. Ugyanúgy, ahogyan a proletariátus osztályjellemzőit nem lehet a munkások által végzett konkrét munkafajtákból levezetni, a tőkések osztályjellemzőit sem lehet levezetni a felügyelet és vezetés munkájából. A tőkének a munka feletti hatalma egyfelől történelmileg közvetlenül összefonódik ugyan „azokkal a termelő funkciókkal, amelyeket minden kombinált társadalmi munka, különleges munkaként egyes egyének vállára rak".[87] Másfelől azonban a „tőkés termelés maga oda vezetett, hogy a felső vezetés munkája, a tőketulajdontól teljesen elkülönülten, könnyűszerrel megvásárolható. Ezért feleslegessé vált, hogy a felső vezetésnek ezt a munkáját a tőkés végezze."[88] A társadalom osztálytagozódása tehát mindkét tekintetben függetlenedett a munka konkrét fajtáitól és azok technikai munkamegosztásától, a proletariátus közömbös a munka konkrét fajtájával szemben és csak mint „önmagában vett munka" áll szemben a tőkével, másrészt az irányítás és a felügyelet munkája is elkülönült a tőketulajdontól, feleslegessé vált, hogy ezt a munkát a tőkés végezze. A munka konkrét fajtái és a technikai munkamegosztás nem magukat az osztályokat, hanem azoknak csak belső rétegződését határozza meg.

A marxista osztályfogalom legrövidebb definíciói, amelyek csak a legfontosabbat foglalják magukban, beérik azzal, hogy a társadalmi termelés történetileg meghatározott rendszerében elfoglalt különböző helyükkel jellemzik az osztályokat és ezen belül is elsősorban a termelési eszközökhöz való viszonyukkal. A kibontottabb definíciók — mint például a „Nagy kezdeményezés"-ben megfogalmazott definíció — ennek alapján utalnak az osztály más, származékos kritériumaira is, az osztályoknak a munka szervezetében játszott eltérő szerepére, a jövedelem és az elosztás különböző formáira stb. Egyetlen definíció sem sorolhatja fel az osztályok valamennyi minőségi és mennyiségi tulajdonságát, egyetlen definíció sem tartalmazhatja az osztályok részletes és kimerítő leírását. Az osztályfogalom nem tartalmazza az osztálykülönbségek feltétlen kritériumaként az osztályok egy meghatározott életszín-

[85] Marx és Engels Művei, **13**, 170.
[86] Marx, A tőke, I, 454.
[87] Uo.
[88] Marx, A tőke, III, Budapest 1967, 383.

vonalát, létszámát, konkrét munkatevékenységét, műveltségét, életmódját, étkezési és egyéb szokásait, noha mindezek egy adott helyzetben nagyon is hozzátartoznak az adott osztály konkrét valóságához, tehát ennek az osztálynak részletes leírásában, jellemzésében is helyet kell hogy kapjanak. Ezek azonban nem tartoznak az osztály alapvető tulajdonságaihoz, amelyek egy társadalmi-gazdasági alakulaton belül az egyik osztályt *mint osztályt* megkülönböztetik a másik osztálytól, ezek a konkrét tulajdonságok ugyanazon társadalmi osztály esetében is történelmileg és földrajzilag igen nagy változatosságot mutatnak, sőt egy meghatározott országban és történeti időpontban egy osztályon belül is igen különbözőek. Ha ezeket a történelmileg, országonként és egy osztályon belül is változó és differenciálódó tulajdonságokat tennénk meg az osztálykülönbségek alapjává, ezzel az alapvető osztálykülönbségeket felcserélnénk a történelmi, geográfiai és osztályon belüli szociális különbségekkel, feloldanánk az osztályt a szociális különbségek tarkaságában.

A marxista osztályfogalom — éppen az alapvető osztálykülönbségek megragadása érdekében — elvonatkoztat az osztályon belüli különbségektől és az egyes osztályok belső szociális rétegződésétől, amely helytől és időtől függően igen változatos lehet. Marx „A tőke" III. kötetének utolsó fejezetében utal „az érdekeknek és a helyzeteknek arra a végtelen szétforgácsolódására, amelyet a társadalmi munkamegosztás idéz elő mind a munkások, mind a tőkések, mind a földbirtokosok között — ez utóbbiakat például szőlőbirtokosokra, szántóföldbirtokosokra, erdőbirtokosokra, bányabirtokosokra és halászterület birtokosaira osztja"[89] — mint amitől el kell vonatkoztatnunk annak érdekében, hogy a tőkés termelési mód három nagy osztályát, azok lényegét és alapvető különbségeit elemezhessük. Azoknak a szociális különbségeknek, amelyek az osztályokon belül is az „érdekeknek és a helyzeteknek a végtelen szétforgácsolódását" idézik elő, a túlhangsúlyozása az alapvető osztálykülönbségek rovására, a kettőnek az összekeverése és felcserélése mindig egyik fő módszere volt az osztályok és az osztályharc problémája megkerülésének és a marxista osztályfogalom polgári revíziójának. Ez volt a módszere a marxizmus polgári kritikusainak a század elején Oroszországban is. Róluk írta Lenin: „a szakmai különbségek összetévesztése az osztálykülönbségekkel, az életmódbeli különbségek összetévesztése az osztályoknak a társadalmi termelés egész rendjében elfoglalt helyzetében mutatkozó különbségekkel — ez igazán szemléltetően illusztrálja a divatos ‚kritika' teljes tudományos elvtelenségét és azt a gyakorlati törekvést, hogy kitörölje magának az osztálynak a fogalmát, kiküszöbölje magának az osztályharcnak az eszméjét."[90]

Az azonban, hogy a marxista osztályfogalom elvonatkoztat az osztályok egy sor konkrét tulajdonságától, köztük az osztályok belső szociális rétegződésétől, nem jelenti azt, hogy az osztályok konkrét helyzetének konkrét szociológiai és történeti vizsgálatánál is eltekinthetünk ezeknek a tulajdonságoknak a vizsgálatától és elemzésétől. Az osztályfogalom nem helyettesíti ezt a konkrét vizsgálatot és elemzést, hanem elméleti és metodológiai kiindulópontja, lehetővé teszi a lényeges kiemelését, segít elhelyezni a különböző típusú szociális különbségeket a társadalmi rendszer egészében.

Marx, Engels és Lenin ezért egyfelől elméletileg és metodológiailag feltétlenül

[89] Uo. 845—846.
[90] Lenin Összes Művei, **5**, 173—174.

szükségesnek tartották az osztály fogalmának tisztázását és ehhez az alapvető osztálykritériumok kiemelését és elvonatkoztatását az osztályok másodlagos, származékos, történetileg és területileg változó tulajdonságaitól, jellemzőitől, másfelől konkrét vizsgálataikban és elemzéseikben arra törekedtek, hogy minél teljesebb és konkrétabb képet kapjanak az osztályok konkrét történeti totalitásáról és ennek során olyan tulajdonságokra és jellemzőkre is kitértek, amelyek nem szerepelnek a marxista osztályfogalomban. Ilyen konkrétsággal tárta fel az angol proletariátus helyzetét Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. munkájában. Egyfelől jellemzi a proletariátusnak mint olyannak az alapvető osztálykritériumait, másfelől külön megvizsgálja az angol proletariátus „különböző csoportjainak" a konkrét helyzetét: az ipari munkásokét, a szénbányákban és ércbányákban dolgozó munkásokét, a mezőgazdasági munkásokét és az ír munkásokét. Marx a „Tőké"-ben, ott ahol a kapitalizmus struktúrájának és fejlődésének alapvető törvényeit elemzi, „elvontan" beszél a proletariátusról mint a modern ipari termelés dolgozó osztályáról, amelynek egyetlen tulajdona a munkaereje és amely elvileg közömbös a munka konkrét fajtája iránt. Amikor azonban olyan konkrét kérdéseket tárgyal, mint a munkanap fejlődése vagy a munkabér nagysága, történelmileg és differenciáltan jellemzi az angol proletariátus különböző rétegeinek a helyzetét. Még differenciáltabban és még konkrétabban vizsgálták és elemezték a munkásosztály helyzetét, amikor a közvetlen, de a munnkásosztály helyzetére vonatkozó minél teljesebb adatok, tények összefüggésének feltárása volt a céljuk. Marx a Nemzetközi Munkásszövetség egyik feladatának tartotta — ahogyan ezt 1866 augusztusában az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára készített instrukciókban megfogalmazta — *„valamennyi ország munkásosztálya helyzetének statisztikai vizsgálatát, amelyet maguk a munkások szerveznek meg"*.[91] Az ehhez ajánlott általános vizsgálati séma, amelyet Marx elképzelése szerint „természetesen minden helység módosíthat", a következő szempontokra tért ki: az ipar neme, a foglalkoztatottak kora és neme, a foglalkoztatottak száma, fizetések és bérek, munkaórák (külön a gyárakban, kisvállalkozóknál és otthon), éjjeli és nappali munka, étkezési idő és bánásmód, a műhely és a munka jellemzése, a foglalatosság természete, a munka hatása a fizikai állapotra, az erkölcsi állapot és nevelés, a szakma helyzete. Még több — szám szerint 101 — kérdésre tért ki Marx abban a körkérdésben, amelyet 1880-ban a francia munkások számára fogalmazott meg.[92] A konkrét vizsgálat és elemzés szempontjainak további bővítését tartalmazták Marxnak és Engelsnek azok a munkái, amelyek egy konkrét történelmi periódusban vizsgálták az osztályok politikai harcait, mint pl. az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig", „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája". „Forradalom és ellenforradalom Németországban". Hasonlóképpen történelmileg konkrétan és differenciáltan elemzi Lenin az orosz társadalom osztályainak helyzetét ilyen tárgyú munkáiban („A kapitalizmus fejlődése Oroszországban", „Mi a teendő?", „Két taktika" stb.).

Megállni az elvonatkoztatásnak azon a fokán, amelyet marxista osztályfogalom jelent és lemondani az osztályok helyzetének konkrét elemzéséről, éppen olyan hiba lenne, mint figyelmen kívül hagyni az osztályfogalom metodológiai jelentőségét a konkrét vizsgálatban és feloldani az osztályok problémáját

[91] Marx és Engels Művei, **16**, 172.
[92] Marx és Engels Művei, **19**, 221—227.

a szociális különbségek fontos, de a társadalom struktúrájának egy más szintjét képviselő problémájában. Napjainkban, amikor egyfelől az empirikus társadalmi vizsgálatok lehetősége és jelentősége megnövekedett, a vizsgálatok fejlett technikája alakult ki, másfelől a polgári szociológia hihetetlenül összezavarta a társadalmi vizsgálatok elméleti és metodológiai alapjait, a marxista konkrét vizsgálatoknak elengedhetetlen feltétele a marxista elméleti és metodológiai alapelvek érvényesítése és továbbfejlesztése, ennek keretében a marxista osztályfogalom gazdag metodológiai tartalmának és jelentőségének a kibontása és alkalmazása.